

М. ОЧИЛОВ, Н. М. ОЧИЛОВА

ЎҚИТУВЧИ ОДОБИ

*Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги
қошидаги «Республика таълим маркази» нashреa тавсия
этган*

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1997

Мазкур қўлланмада Марказий Осиёда муаллимлик касби одобининг тарихий илдиэлари, ўқитувчининг муҳим ахлоқий фаэилатлари, касб одобининг тузилиши, педагогик фаэилятининг ахлоқий тавсифи ёритилган. Таълим-тарбия ижараёида муомала одоби қондаларини баён этишга кўпроқ эътибор берилди.

Қўлланма университетлар, педагогика институтлари талабалари, аспирантлари, мактаб ўқитувчилари, тарбиячилар, оналар, ахлоқий тарбия муаммолари билан қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

Тақриэчилар: педагогика фанлари доктори НУРИДДИНОВ Т.
педагогика фанлари номзоди, доцент
РАФФОРОВА Т.

4303000000—67
О— 353 /04/—97 177—97

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1997.

ISBN 5—645—02881—3

КИРИШ

Мақтаб остонасига биринчи марта қадам қўйган ўқувчининг руҳиятини бир кўз олдингизга келтиринг. Бола етти ёшга киргунча бу сонияни — мактабга бориш, ўқитувчиси, тенгдошлари билан учрашишни қанчалар орзиқиб кутади. Муаллим, синфдошлари билан юзма-юз бўлиш, биринчи мулоқот болада ўчмас таассурот қолдиради, унинг мактабга, билим эгаллашга муносабатини белгилайди. Муаллимнинг очиқ чеҳраси, яхши муомаласи бола қалбига бир умрга муҳрланиб қолади.

Ўқув йилини бошлаш ташвишлари-ю, қувончлари билан банд бўлган ўқитувчилар, тарбиячиларнинг ҳаммаси ҳам ўзларидаги ҳис-ҳаяжонни тўғри бошқариб, ўқувчининг руҳий ҳолатини кўз олдига келтириб муомала қилиш зарурлигини ҳис этаётирларми? Педагогик маданият, муомала одоби қондаларига ҳамма ҳам амал қиладими? Педагогик амалиётни мунтазам кузатиш, ўқитувчи одобининг шаклланиш соҳасида кўп йиллар давомида ўтказилган илмий тадқиқотлар шундан далолат берадики, бўлажак ўқитувчи, тарбиячилар ижтимоий-гуманитар, ихтисослик, педагогик-психологик билимларни бирмунча мукаммал ўзлаштирган бўлсалар ҳам, лекин касб ахлоқининг мавжуд қонуни-қондалари, мезонларига доир билим, кўникма, малакалари жуда камлиги ҳар қадамда сезилиб туради. Бу эса педагогик жараёнда қатор чалкашликлар, хатоликларга олиб келиб, тарбиявий ниларнинг таъсирчанлигини пасайтиради.

Айни шу ҳаётний зарурат тақозоси билан педагогик кадрлар тайёрлайдиган ўқув юртларида бўлажак ўқитувчи, тарбиячиларга касб ахлоқи — ўқитувчи одоби педагогик фанлар тизимида алоҳида предмет сифатида ўқитиб келинаётир. Китобда муаллифларнинг ва касбдошларининг ўқитувчи одоби курсидан дарс бериш соҳасидаги кўп йиллик тажрибалари умумлаштирилган. Ушбу қўлланмани яратишда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, таълим тўғрисидаги «Қонуни»да кўрсатилган таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий

тамоилларига, ахлоқий тарбияга доир талабларига; Ўзбекистон мактаблари, ўқув юртларида амалга оширилаётган умуминсоний ва миллий ахлоқни шакллантириш соҳасидаги илғор тажрибаларга асосланилади. Педагогик ахлоқнинг моҳияти, мазмунини ёритишда Марказий Осиёда яшаб ижод этган мутафаккирларнинг умуминсоний ва миллий ахлоққа доир назарияларига; жаҳон педагогикасининг профессионал-педагогик ахлоқий қондаларига доир таълимотларига таянилди. Шунингдек, ушбу китобни тузишда ҳамдўстлик мамлакатлари педагогика ўқув юртларида «Педагогик этика» предмети ўқитиш тажрибаси (Чернокозова В. Н., Чернокозов Н. Н. «Этика учителя», Киев, 1973; Писаренко В. Н., Писаренко Н. Я. «Педагогическая этика», Минск, 1977) ҳам эътиборга олинди.

Маълумки, педагогик жараёни жуда мураккаб бўлиб, турли шароитларда ва турли кўринишларда содир бўлади. Унда такрорланмас ҳолатлар тез-тез учраб туради. Қўлланмада умумлаштирилиб келтирилган ва таҳлил этилган профессионал-педагогик ахлоқий нормалар ва талабларни ҳар бир педагог билиши, ўша қондалардан оқилона, ижодий фойдаланиши лозим.

Ушбу китоб қўлланма сифатида биринчи марта чоп этилаётгани туфайли унда айрим камчиликларга йўл қўйилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Китобхонлар ва касбдошларимиз таклиф-истакларини, танқидий мулоҳазаларини ёзиб юборсалар, умумий ишимизга ҳисса қўшган бўлур эдилар.

ЎҚИТУВЧИ ОДОБИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Ахлоқ ижтимоий онг шаклларида бири бўлиб, инсон турмушининг барча соҳаларида кишининг хулқи, хатти-ҳаракатларини тартибга солиб, бошқариб турувчи, Ватанга, меҳнатга, мулкка, одамларга муносабатини билдирувчи (йўналтирувчи) қонун-қондалар, тамойиллар, йўл-йўриқлар, меъзолар (нормалар), панд-насиҳатлар мажмуидан иборат. Ахлоқ умуминсоний ва миллий характерга эга бўлиб, кишиларнинг тарихан қарор топган ва ҳар бир одам эгаллашга лозим бўлган ахлоқий идеаллари, орзу-умидлари тўғрисидаги тасаввурлар, тушунчалари, билимлари, қарашларини ўз ичига олади.

Одоб деганда расм-таомил, хулқ-одатлар мажмуи, ижтимоий-иқтисодий тузум тақозоси билан турмуш шароитининг алоҳида тарзи, анъаналари негизда одамлар ўртасида пайдо бўлган муомала-муносабатларнинг хусусиятлари тушунилади. Одоб кишиларнинг амалий хатти-ҳаракатлари, муомала-муносабатлари деб ҳам қаралади. Ахлоқ эса мазкур расм-таомил, хулқ-одатларнинг бир қадар умумлашган шакли бўлиб, улар панд-насиҳатлар, қондалар, нормалар, талаблар шаклида ифодага берилгандир. Этика деганда ахлоқ ҳақидаги фан, назариялар тушунилади.

Шуни таъкидлаш лозимки, одоб ва ахлоқ тушунчаларини бир-биридан фарқ қилиш масаласи ҳали ўзил-кесил ҳал этилмаган. Русча-ўзбекча лугатларда, ўзбек тилининг изоҳли лугатида, шунингдек, этика соҳасидаги бир қанча асарларда ахлоқ-одоб баъзан бир хил тушунча деб ҳам қаралади.

Умуминсоний ахлоқ деганда турли даврларда, замонларда барча халқларда кишиларнинг турмуши, ҳаёт тарзида шаклланиб, инсонларнинг ўзаро муомала-муносабатларини тартибга солиб турувчи умумий тушунчалар, нормалар ва талаблар, умумий ахлоқий ғазилатлар тушунилади. **Миллий ахлоқ** эса умуминсоний ахлоққа хос асосий хусусиятларни сақлаган ҳолда айнан миллат ва элат кишиларигагина хос бўлган ай-

рим ахлоқий хусусиятларни ҳам ўзида мужассамлантиради.

Кишиларга яхшилик қилиш, рост гапириш, ботирлик, камтарлик, ҳалоллик, меҳрибонлик, инсонпарварлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик каби ахлоқий фазилатларни ҳамма вақт ҳамма халқлар эъзозлаганлар. Алдоқчилик, кўрқоқлик, шафқатсизлик, ўғрилик каби иллатлар қораланган, ахлоқсизлик, одобсизлик деб ҳисобланган. Бундай ахлоқий қарашлар ҳамма халқлар, ҳамма миллатларга хосдир. Шу билан бирга ҳар бир миллатнинг ўзигагина кўпроқ хос бўлган ахлоқий қарашлар, ахлоқий тушунчалар, ахлоқий фазилатлар ҳам mavjud.

Фаолиятнинг маълум бир соҳаси билан шуғулланувчи кишиларга тааллуқли ахлоқий нормалар, талаблар ҳам бор. Бундай ахлоқ **касб (профессионал) ахлоқи** дейилади. Ҳар бир жамиятда ҳукмрон бўлган ахлоқ билан касб ахлоқи ўртасида маълум бир муносабат mavjud. Бу умумийлик билан хусусийлик ўртасидаги муносабатдир. Касб ахлоқи умуминсоний ахлоқ назариясининг қондаларини, тамойиллари ва тушунчаларини, афзалликларини ва камчиликларини ўзида мужассамлаштиради, ойдинлаштиради ва ривожлантиради. Бундан ташқари касб ахлоқи фақат шу соҳа кишилари учун хос бўлган айрим одоб, ахлоқ нормаларини ва қондаларини ҳам ўз ичига олади.

Айрим касблар — ўқитувчи, инфофор, тижоратчи, ҳуқуқшунос, артист, раҳбар ходимлар учун инсон — меҳнат объекти ҳисобланади. Бу касбларда меҳнат объектининг — шахсининг тақдирини кўп жиҳатдан шу касб эгаларининг ахлоқий фаолиятига боғлиқ. Бундай касб эгаларидан фаолият объекти бўлган одамлар билан ўзаро муомала-муносабатларини тартибга солувчи ахлоқий нормаларга қатъий амал қилиш талаб этилади. Бу эса шу касб эгаларининг ахлоқий масъулиятини оширади. Жамиятнинг, давлатнинг бундай кишиларга ишончи ҳам бошқача бўлади. Шунинг учун ҳам ўқитувчи, врач, тижоратчи, раҳбар ходимнинг ахлоқий фазилатлари шу касбда ишлашга яроқли эканлигини кўрсатувчи муҳим белгилардан ҳисобланади. Муаллимлик ана шундай касблардан бўлгани учун ўқитувчи одоби касб ахлоқининг бошқа турларидан фарқ қилади, бу — педагогик фаолиятнинг ахлоқий характери ва ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқади.

Профессионал ахлоққа доир бир неча асарларнинг муаллифи Я. Г. Якубов касб ахлоқини шундай таърифлайди: «Профессионал этика маълум бир жамиятда айрим касб учун характерли бўлган ахлоқий нормалар, тушунчалар, баҳо ва идеалларнинг мажмуидан иборат». (О педагогической этике. Л., 1973, 5-бет). Профессионал этика назариячилари ўз асарларида касб ахлоқининг умуминсоний ахлоқ билан узвий боғлиқ эканлигини таъкидлаб кўрсатадилар. Касб ахлоқи тушунчаси профессионал гуруҳлар ахлоқий онгининг ривожланиш даражаси амалда бир хил эмаслигини, у ёки бу касб эгалари фаолиятига жамият томонидан қўйилаётган ахлоқий талаблар даражасининг ҳар хиллигини ва ниҳоят, профессионал гуруҳ кишиларининг ижтимоий бирлик сифатидаги манфаатларини у ёки бу даражада ифодалайдиган ахлоқий йўл-йўриқларини акс эттиради. Турли касб эгалари ахлоқий онгининг ривожланиш даражасидаги ҳар хиллик бозор иқтисодиётига асосланган жамият шароитида ҳам сақланади. Ҳозирги даврда ҳам турли касб кишиларига бўлган ахлоқий талаблар даражасида тафовутлар, фарқлар мавжуд.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси (1992) давлатимиз фуқароларига илм олиш ҳуқуқини ва бунинг учун зарур шароитлар яратишни кафолатлайди. Давлатимиз бу сиёсатни изчил амалга оширмоқда. Мактаблардаги таълим-тарбия ишларининг барчаси ёшларни баркамол инсонлар қилиб тарбиялашга йўналтирилган. Таълим-тарбиянинг инсонпарварлиги, демократиклиги, тарбияланувчилар, таълим олувчиларни ҳурматлаш Ўзбекистонда таълим соҳасида давлат сиёсатининг асосий тамойилларидан ҳисобланади. Таълим тўғрисидаги «Қонун» (1992) нинг 30-моддасида болаларнинг қадр-қимматини ҳурматлаш, болада меҳнатсеварлик, яхшилик ва мурувват туйғусини, Ватанга, ёши улугларга, давлат пиди ва она тилига, oilага, миллий, тарихий қадриятлар ва маданий қадриятларга шибатаи ҳурмат билан муносабатда бўлиш туйғусини тарбиялаш масъулиятли вазифа эканлиги кўрсатилган.

Бу вазифаларни асосан мактаб ва ўқув юртларининг педагогик ходимлари, профессор ўқитувчилари бажардилар. Шунинг учун ҳам «Қонун»да педагог ходимлар ўзларининг касб-кор шаъни ва қадр-қимматларини ҳимоя қилишлари; одоб-ахлоқ қоидаларига риоя этишлари; бола, ўқувчи ва талаба шахсининг қадр-қимматини ҳурматлашлари, уларни меҳнатга, қонунларга,

ота-оналар ва хотин-қизларга, маънавий, тарихий, маданий-миллий ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат руҳида, атроф муҳитга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш руҳида тарбиялашлари; ўзларининг бутун фаолиятлари ва шахсий намуналари билан умуминсоний ахлоқ қондаларига; ҳақиқат, адолат, ватанпарварлик, инсонпарварлик, яхшилик ва бошқа хайрли хислатларга инсбатан ҳурматин қарор топтиришлари; ўсиб-ўлғайиб келаётган авлодни бир-бирини тушуниш, халқлар ўртасида, шунингдек, барча элатлар, миллатлар ва диний гуруҳлар ўртасида тинчлик, аҳил-иноқлик руҳида тарбиялашлари (32-модда) лозимлиги қайд этилган.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Н. А. Каримовнинг чоп этилган асарларида, Олий Мажлис сессияларида сўзлаган нутқларида ўзбек халқининг кўп асрлик маънавий-миллий, маданий қадриятларини, унинг одоб-ахлоқини белгилаб берувчи Қуръони Карим, Ҳадиси Шарифлар, имом Бухорий, имом Термизий, Баҳоуддин Нақшбанд, аз-Замахшарий, Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий, Сўфӣ Оллоёв, Сулаймон Боқирғоний каби мутафаккирларнинг бебаҳо меросини; Ал Хоразмий, Абӯ Наср Форобий, Ал Беруний, Абӯ Али Ибн Сино, Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Юғнакий, Мирзо Улуғбек, Амир Темур, Бобур, Алишер Навоий, Камолиддин Беҳзод каби алломаларнинг жаҳон фани ва маданияти хазинасига қўшган улۇғ, бебаҳо ҳиссаларини тадқиқ этиш ва шу асосда ёш авлодни тарбиялаш зарурлиги таъкидланади.

Маънавий тарбиянинг энг таъсирчан қуроли бўлиб, унда оқилона фойдаланиш лозим. Ахлоқ — маънавиятнинг ўзаги, инсон ахлоқи шунчаки салом-алик, яхши муомаладангина иборат эмас. Ахлоқ — бу, аввало инсоф ва адолат туйғуси, ғайбат, ҳалоллик демакдир. «Қадимги аجدодларимиз, — деган эди Н. А. Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маърузасида, — қонун инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуасини, замонавий тилда айтсак, шарқона ахлоқ Кодексини ишлаб чиққанлар. Қиши қалбидан ҳаромдан ҳазар, нопокликка, адолатсизликка инсбатан муросасиз исён бўлиши керак» («Халқ сўзи» газетаси, 1995. 24 февраль). Ўзбекистон Республикаси Президентининг таъкидлашича маънавий-ахлоқий тарбияда ислом таълимотининг аҳамияти катта. Ислон дини — бу ота-боболармиз дини, у биз учун

ҳам ӣймон, ҳам ахлоқ, ҳам динёнат, ҳам маърифатдир.

Кўҳна тарихимизнинг қайси даврини эсламайлик, дин ҳар доим одамларни ўз-ўзини идора этишга, яхши хислатларни кўпайтириб, ёмонларидан халос бўлишига чорлаган. Ҳар бир инсонга, онла, жамоа, халққа раҳнамо бўлган. Кишиларни оғир синовларга бардош беришга, ёруғ кунларга интилиб яшашга даъват қилган, ишонтирган. Бундай даъват ўз навбатида одамларга куч-қувват бағишлаган, иродасини мустаҳкам қилган, бир-бирига меҳр-оқибатини оширган. «Демак, дин халқ маънавиятининг, маърифатининг юксалишига катта ҳисса қўшиб келган экан, бугунги давлатчилигимиз ҳақида сўз юритганда, режалар тузганда динни энг аввало, ҳам миллий, ҳам умуминсоний қадрият сифатида эътиборда тутишимиз лозим (Қарминов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. «Халқ сўзи» газетаси, 1995, 24 февраль). Ҳамма гап ана шу умуминсоний ва миллий қадриятларни уйғулаштириб ҳаётга татбиқ этишда.

Ўзбекистон Республикаси тараққиётининг ҳозирги босқичида йигит-қизларимиз илм-маърифатли, динёнатли, юсак ахлоқли бўлишлари билан бирга, замонавий техника ва технологияларни пухта ўзлаштириб олишлари лозим. Ёшларимиз исломий қадриятлар билан бир қаторда Коннот сиру асрорларигача бўлган дунёвий билимларни ҳам мукаммал ўзлаштиришлари зарур. Бу, мактабларда ёшларга берилаётган билимларнинг мазмунини янгилашни, тарбиянинг йўналишини ўқувчиларни умуминсоний ва миллий ахлоқ руҳида тарбиялашга қаратишни талаб этади. Муаллим бутун ўқитиш жараёнида, аввало, ўзи дарс бераётган фаннинг мазмунига умуминсоний ва миллий-ахлоқий тарбия вазифаларини сингдириш йўли билан ўқувчиларга мунтазам тарбиявий таъсир ўтказди.

Ўзбекистон Давлати фуқаросининг маънавий қиёфасининг белгилловчи фазилатлар — ватанпарварлик, инсонпарварлик, миллий ғурур, меҳнатсеварлик, байналмилалчилик қабилад мактаб ва ўқитувчининг фаол иштирокида, тарбиявий таъсир остида шаклланади.

Ўқитувчилик касби ўз моҳиятига кўра ахлоқий характерга эга. Шунинг учун ҳам, аввало, муаллимнинг ўзи умуминсоний ва миллий қадриятларни пухта ўзлаштириб олиши ва ахлоқ бобида шахсан ибрат бўлиши зарур. Агар ўқитувчининг умуминсоний ва миллий-ах-

лоқий қадриятлар соҳасидаги билимлари саёз, тасаввурлари чала бўлса, унинг фикри, сўзи, амалий ишлари ўртасида узилиш бўлса, ҳозирги даврда мактаблар ва тарбия соҳасида кун тартибига қўйилаётган вазифаларни самарали бажара олмайди. Демак, бўлажак педагогларга ўқитувчи одобига доир билим ва малакалар берилиш зарурати педагогик жараёнининг эҳтиёжларидан объектив равишда келиб чиқади.

Педагогик амалиётда «Ўқитувчи одоби» тушунчаси тор ва кенг маъноларда қўлланилади. Тор маънода у муаллим ҳуқуқининг амалий жиҳатини, кенроқ маънода эса ўқитувчининг касб ахлоқини англатади. Ҳамдўстлик мамлакатларидаги сингари Ўзбекистонда ҳам «Ўқитувчи одоби» предмети бир неча йиллардан бери педагогика ўқув юртларида педагогик фаълларининг бир тармоғи сифатида ўқитиб келинмоқда ва яхши самаралар бермоқда. Талабалар бу фанни катта қизиқиш билан ўрганишди. Ҳамдўстлик мамлакатларидан баъзиларида, масалан, Украина ва Белорусла ўқув қўлланмалари, дарсликлар ҳам яратилган. Уларда ўқитувчи одоби (педагогик этика) — ўқитувчининг педагоглар жамоаси, ота-оналар ва энг муҳими ўқувчилар жамоаси билан ўзаро муносабатларига ҳос профессионал хусусиятлардир, деб қаралади.

Ўқитувчи одобиға таъриф берганда мантиқий тафаккур қонуниятларини бўзиб, хатоликка йўл қўймаслик учун ўқитувчи одоби касб ахлоқининг бир тури, кўринишидир, деб таърифлаш ва бу таърифда ўқитувчи одобини таъсифлайдиган муҳим, асосий белгиларни кўрсатиш зарур. Ўқитувчи одобининг муҳим, асосий белгилари қаторига қўйилганлар киради: умуминсоний ва миллий ахлоқнинг қонуниятлари, тамойиллари, тушунчалари, мезонлари талабларига амал қилиш; педагогик жараёни ва педагогик фаолиятнинг ўзингига ҳос бўлган хусусиятларға биноан уларни ойдинлаштириш, аниқлаштириш; умуминсоний ва миллий ахлоқнинг қонуниятлари, вазифалари; муаллимнинг ўқувчилар, касбдошлари, ота-оналар, мактаб раҳбарлари билан муомаласида, муносабатларида, шунингдек, ўқувчиларға тарбиявий таъсир ўтказишда, педагогик меҳнатининг самарадорлигиға нисбатан бўлиши кабилар.

Демак, ўқитувчи одоби умуминсоний ва миллий ахлоқнинг қонуниятлари, вазифалари, тамойиллари, тушунчалари, талаблари, мезонларини таълим-тарбия жараёнида ойдинлаштириб, муаллимнинг ўқувчилар, ўз

касбдошлари, ота-оналар, мактаб раҳбарлари билан муомала-муносабатларида ифодаланадиган ахлоқий хусусиятдир. Ўқитувчи одоби фани эса профессионал этиканинг, касб ахлоқининг йўналишларидан бири бўлиб, умуминсоний ва миллий ахлоқ қонуниятларининг таълим-тарбия жараёнида қандай намён бўлишини ўргатади.

Ўқитувчи одоби курсини ўрганишдан **мақсад** бўлажак педагогларни касб ахлоқига доир билимлар билан қуроллантириш, педагогик маҳорат, ахлоқий кўникма ва малакаларни эгаллаб олиш, амалий фаолиятда ўқитувчининг обрўини оширишга кўмаклашишдан иборат.

Ўқитувчи одоби курсини ўрганишнинг **асосий вазифалари** қуйидагилардан иборат:

— бўлажак ўқитувчиларга умуминсоний ва миллий ахлоққа, касб ахлоқига, ўқитувчи одобига доир билим, малака ва кўникмалар бериш;

— таълим-тарбия жараёнида муаллим билан ўқувчилар, касбдошлари, ота-оналар, мактаб раҳбарларп ўртасидаги муомала, муносабатларни бошқариб, йўналтириб, тартибга солиб назорат қилиб бориш;

— педагогик жараён қатнашчилари орасидаги муомала, ахлоқий муносабатларда амал қилиш лозим бўлган ахлоқий меъёрларни белгилаш, уларга амал қилиш зарурлигини бўлажак педагоглар онига сингдириш;

— ўқувчилар ва бўлажак ўқитувчиларга ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш йўллариини ўргатиш;

— бўлажак ўқитувчиларнинг маънавий-ахлоқий савияси, педагогик-ахлоқий маданиятини ошириш.

Ўқитувчи одобининг мазмуни, шакллари, характерли хусусиятларини аниқлашда ахлоқ назариялари тўғрисидаги илмий таълимотлар ва **ахлоқ қонуниятларига** асосланилади. Жамият аъзолари амал қиладиган, ижтимоий тараққиётга йўналтирилган ва хизмат қиладиган ахлоқий талаблар, нормалар, мезонлар ўқитувчи одоби учун ҳам характерлидир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, таълим тўғрисидаги «Қонун», директив ҳужжатларда, мамлакатимиз Президентининг нутқларида Ўзбекистон давлатининг ахлоқий тарбия соҳасида ижтимоий буюртмаси ифодаланади. Касб ахлоқининг умуминсоний ва миллий-маънавий қадриятларга асосланиши ўқитувчи одоби учун ҳам характерлидир. Ўқитувчи одобининг мазмуни, шакл ва усуллари халқимизнинг тарихий анъаналари, урф-одатлари, фан, маданият, маънавият бобидаги кўп асрлик тажрибаси

асосида келажак буюк Ўзбекистон давлатини барпо этиш истиқболларини кўзлаб ташкил этилади.

Барча ижтимоий ҳодисалар сингари ўқитувчи ахлоқининг шаклланиш жараёни ҳам маълум **объектив қонуниятлар** асосида амалга оширилади. Афсуски, педагогика фанида тарбия ва таълимнинг қонуниятлари кам ишланган. Педагогик адабиётларда тарбия ва таълимнинг умумий ва хусусий (ўзига хос) қонуниятлари тилга олинади.

Ўқитувчи одоби (ахлоқи)нинг умумий қонуниятларига қуйидагилар кирadi:

— ўқитувчи одобининг характери ижтимоий тараққиётнинг ҳар бир босқичида шу жамиятда мавжуд бўлган ишлаб чиқариш эҳтиёжлари билан белгиланиши ва давлат ҳужжатларида ижтимоий буюртма сифатида ифодаланиши;

— ўқитувчи одобининг мақсади, мазмуни ва усулларининг бирлиги;

— яхлит педагогик жараёнда ахлоқий маърифат, ахлоқий тарбия ва ўқитувчи одобининг бирлиги.

Ўқитувчи одобининг хусусий (ўзига хос) қонуниятлари:

— ўқитувчилик касбини ва болаларни севиш;

— ўқитувчи ўзи дарс берадиган фани, уни ўқитиш назарияси ва методикасини, педагогика, психология ва мафкурага доир чуқур билимга, юксак маънавий маданиятга эга бўлиши;

— ўқитувчи шахсининг ахлоқини поклиги;

— жамият олдидagi бурчини, педагогик масъулиятини юксак даражада янлаш, ахлоқий эътиқодни бўлиши;

— ўзи бажарасган ишнинг ҳақлигига ва ўз кучига, ўқувчиларнинг ҳар бири унлайини жамият учун фойдали, яхши одам бўлишига ишони;

— педагогик такт, муомала одобини қондаларига амал қилиши;

— ўқитувчининг яхшилик қилиш нияти, ҳушмуомалалиги ва амалий ишларининг, яъни сўзи билан ишининг бирлиги;

— ҳамма ўқувчиларга инсбаган ҳолис ниятли, объектив, талабчан, адолатли бўлиш;

— педагогик фаолиятининг ахлоқий характери билан педагогик ижодкорлиқнинг унгулиги.

Ўқитувчи одобининг **манбаларига** қуйидагилар кирadi:

— Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (1992), таълим тўғрисидаги «Қонун»и (1992), Олий Мажлис ва Вазирлар Маҳкамасининг директив ҳужжатлари, республика Президентининг асарлари, маърузалари, нутқлари;

— умуминсоний ва миллий ахлоққа, касб одобига доир илмий асарлар;

— Марказий Осиёда яшаб ижод этган донишмандларнинг маданий-маърифий, педагогик мероси, Қуръонин Қарим, Ҳадиси Шариф;

— миллий-ахлоқий қадриятлар, анъаналар, урф-одатлар;

— Ўзбек халқ педагогикаси асарлари, одобномалар ва уларга доир илмий-педагогик тадқиқотлар;

— ахлоқий тарбияга доир, ўқитувчи одобига доир таълимотлар;

— мактабларда одобнома, адабиёт ва бошқа фанларни ўқитиш тажрибаси, педагогик амалиётга доир материаллар;

— таълим-тарбия жараёнини, педагогик фаолиятни акс эттирган бадний асарлар.

Назорат учун саволлар.

1. Ахлоқ, одоб (адаб) деганда нима тушунилади, этика нима?

2. Умуминсоний ахлоқ, миллий ахлоқ деганда нималар тушунилади?

3. Касб ахлоқи нима? Ўқитувчи одобини таърифлаб беринг.

4. Ўқитувчи одобини ўрганишнинг мақсади, вазифалари нималардан иборат?

5. Ўқитувчи одобининг умумий ва хусусий қонуниятларини айтинг.

6. Ўқитувчи одобининг илмий манбалари нималар?

ПЕДАГОГИК АХЛОҚНИНГ ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ

Касб ахлоқининг вужудга келиши

Педагогик ахлоқнинг пайдо бўлиши инсоният тарихининг энг қадим замонларига бориб тақалади. У ўқитувчилик касби билан бирга тарбиячилик фаолиятининг таркибий қисми сифатида вужудга келган. Маълумки, умумий таълим мактабларида, ўрта махсус ва олий ўқув юртларида ёшларга таълим-тарбия берувчи мутахассисни — ўқитувчи, муаллим, педагог, устоз, мударис, домла деб юритилади. Ўқитувчилик энг қадимий ва боқий касблардан ҳисобланади. Ўқитувчилик касбининг,

у билан бирга педагогик ахлоқнинг вужудга келиши ҳам кишилик жамияти тарихида тарбиянинг пайдо бўлиши, яъни инсонлар тўплаган юриш-туриш, хатти-ҳаракатлар, меҳнат соҳасидаги дастлабки тажрибаларни, урф-одатларни, ақлий, ахлоқий, илоҳий билимларни ёшларга ўргатиш; ёзув ихтиро қилинган — ўқиш, ёзишни ўргатиш учун ташкил этилган дастлабки мактабларнинг пайдо бўлиши билан узвий боғлиқ.

Одамлар тўплаган турмуш тажрибасини ёшларга ўргатиш, уларни ҳаётга, меҳнат фаолиятига тайёрлаш эҳтиёжи натижасида қадим замонлардаёқ таълим ва тарбия мустақил ижтимоий фаолият сифатида пайдо бўлди.

Материалистик таълимотга кўра ибтидоний тузум даврида тарбия меҳнат жараёнида вужудга келган, жамоада амалга оширилган; ёшларга меҳнат кўникмалари, жамоанинг урф-одатлари, маросимларини бажариш ўргатилган. Ибтидоний жамоа тузумининг уруғчилик босқичида тарбия ижтимоий вазифа сифатида ажралиб чиққан, яъни кекса ёшдаги кишилар болаларни тарбиялаш иши билан шуғулланган. Болаларнинг танасини чиниқтириш, чидамлилиikka ўргатиш, ҳарбий-жиёмоий машқларни бажартиришга кўпроқ эътибор берилган. Ибтидоний жамоа тузумининг емирилиш даврида бола тарбияси онлада амалга оширилади. Айрим кишилар тажриба натижасида деҳқончилик, чорвачилик, табибчилик, касб-ҳунар соҳаларида тўпланган ақлий, ахлоқий билимларни ўз болаларига, яқин кишилар ва ҳукмдорларнинг болаларига ўргата бошлайдилар.

Илоҳий таълимотга кўра тарбия бу, ўзлигини англаш, ўз-ўзини бошқариш, товарак-атрофдаги оламни билиб олиш, ер юзида ва жаннатда яшаш учун ҳозирлик кўриш, тангри даргоҳига интилишдан иборат. Динлар пайдо бўлгач, диний тарбия муқаддас китоблардаги ғоялар асосида ота-оналар ёки махсус тайёрланган кишилар томонидан амалга оширилган.

Машҳур чех педагоги Ян Амос Коменский «Буюк дидактика» асарида кўрсатишича, қадим замонларда ота-оналар, одатда, ўз болаларини онлада ўзлари тарбиялаганлар. Лекин ота-оналар ҳар хил бўлади: болага таълим-тарбия бериш бир хилининг қўлидан келса, бир хилининг қўлидан келмайди; бола тарбияси учун баъзиларининг вақти бўлса, баъзиларининг вақти бўлмайди. Шу сабабдан кўп онлар ўз болаларини билим-

ли, оғир табиатли махсус кишиларга бериб ўқитганлар. Ёшларга таълим-тарбия берувчи бундай кишиларни педагог, профессор деб, болаларни тўнлаб ўқитиладиган жойини — мактаб, гимназия, академия, университет деб атаганлар. Унинг фикрича энг қадимги мактаблар шарқ мамлакатларида, жумладан, Холдей, Вавильон, Мисрда, Исроил шаҳарларида очилган. Мактаб очиниш мисрликлардан греклар, греклардан римликлар ўрганиб олганлар («Буюк дидактика». Т., Ўқитувчи, 1975, 82-бет).

Бизнинг ота-боболаримиз — туркий халқлар қадим замонлардан бери Марказий Осиёда — Турон заминда яшаб келадилар. Бойсун тоғидаги Тешиктош горида, Фарғона vodiysidaги Селунгур горида топилган ёдгорликлар (одамининг суяк қолдиқлари) бу ерларда энг қадимги одамлар бундан юз минг йил ва бир миллион йиллар аввал яшаганидан далолат беради. Марказий Осиёда эраминдан аввалги минг йилликда ҳам катта-катта кўрғонлар, шаҳарлар, давлатлар мавжуд бўлган. Уларда маданият элементлари, дин, ёзув, мактаблар вужудга келган.

Туркий халқлар қадим замонлардаёқ ўз ёзувига эга бўлган. Ота-боболаримиз ўтмишда уйғур, руник ёзувларидан, шунингдек, сутд, хоразмий ёзувларидан фойдаланишган. Араблар истилосидан сўнг араб алифбоси қабул қилинган. Араб ёзувига асосланган ўзбек алифбосига минг йилдан кўпроқ муддатда амал қилинди. Ўзбекистонда 1929 йилда — лотин, 1939 йилда рус алифбосига ўтилди. 1993 йилда Ўзбекистон Республикаси лотин ёзуви — янги ўзбек алифбосига ўтиш ҳақида қарор чиқарди.

Қадимги Турон заминидан яшаган халқлар суғорма деҳқончилик билан машғул бўлганлар. Одамлар табиат ҳодисаларини кузатиб борганлар, олам сирлари ҳақида айрим кишиларга (пайғамбарларга) вақти-вақти билан ғайб илми ҳам келиб турган. Айрим кишилар каромат кўрсатиб бўлажак воқеаларни олдиндан айта билганлар. Дунёвий илмлардан астрономия, геометрия, арифметика, тиббонет вужудга келган. Саройлар, ибодатхоналар ҳузурида очилган мактабларда ёшларга диний ва дунёвий илмлар ўргатилган. Мирзалар, қозилар, ҳақимлар каби давлат хизматчилари тайёрлайдиган мактаблар ҳам бўлган. Шарқ мамлакатларидаги мактабларда хат-савод ўргатиш мураккаб, оғир иш ҳисобланган. Илм олиш — инна (игна) билан қудуқ қазини, деб бежиз айтилмаган. Мутафаккир олимлар ўқитишнинг

енгилроқ усулларини топиш устида бош қотирганлар. Шарқ мамлакатларида қадимда яратилган айрим қўл-ёзма асарларда тарбиянинг мақсади, ўқитувчи қандай бўлиши ҳақида, шунингдек, илм олувчининг маънавий қиёфаси, ҳислатлари тўғрисида фикр-мулоҳазалар баён этилган, маслаҳатлар берилган.

Қадимги шарқ мамлакатларида мактабларда қаттиқ интизом ўрнатилган, жисмоний жазо беришга йўл қўйилган. Ота ўғлини мактабга бераётганда домлага: «боламнинг эти сизники, суяги меники», деган нақилни бекорга айтмаган. Қўпчилик ҳунарманд, косиб, деҳқон, чорвадорларнинг болалари онлада турмуш, меҳнат жараёнида тарбия олганлар, касб-ҳунарни эгаллаганлар.

Ўзбек халқ педагогикаси — ўқитувчи одобининг дастлабки ва бебаҳо манбаи

Ахлоқий панд-насиҳатларнинг, таълим-тарбиянинг ижодкори ҳам, асрлар давомида ёшларни камолот сари етаклаб, уларга ҳаёт илмини, турмуш сабоқларини ўргатиб келган тўнғич устоз ҳам — ҳаёт, халқдир. Ер юзидаги барча кишилар сингари туркий қабилалар ҳам қадим замонлардаёқ ҳаётни эҳтиёж тақозоси билан ўз болаларини соғлом, бақувват, меҳнатсевар, катта-кичикларни иззат-ҳурмат қиладиган, хушахлоқ, ботир, жамоани, ватанини ҳимоя қила оладиган кишилар бўлиб улғайишларини орзу қилганлар. Тарбия соҳасида тўплаган тажрибаларини, орзу-истакларини умумлаштириб мақол, топишмоқ, эртак, ривоят, ҳикоят, дoston каби-лар шаклида ифодалаб ёшларга, оила аъзоларига, бошқаларга ўргатганлар. Шу тариқа ўзбек халқ педагогикаси вужудга келган. Унда ижобий ахлоқий сифатлар, фазилатлар улуғланади, салбий иллатлар эса қораланади.

Ўзбек халқ педагогикасининг шахс ва жамият учун фойдали, илғор, ахлоқий ғоялари оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга ўтиб, фольклор асарлари, миллий оилавий ўрф-одатлар, анъаналар сифатида бизгача етиб келган.

Ўзбек халқ педагогикаси асарларида мураббий, устоз энг ҳурматли, мўътабар инсон сифатида улуғланади. «Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл», «Устоз отангдан улуг», «Ота-она болани дунёга келтиради, устоз эса уни юксакликка, осмонга кўтаради», каби ҳик-

матларда мураббий, устозларнинг меҳнати, кадр-қиммати улуғланган.

Ўзбек халқининг этнопедагогикаси умуминсоний ва миллий тарбиянинг қудратли омили, воситасидир. Туркий халқлар ўз болаларини ёшликдан уй-рўзгор меҳнатига ўргатишга катта эътибор берган. Ўзбек халқ педагогикасида болаларга — кимки яхши меҳнат қилса, яхши буюм тайёрласа, у яхши уста, деган гоё сингдирилган. Бундай тарбия жараёнида: «Аввал бил, кейин қил»; «Аввал ўрган, кейин ўргат»; «Ақл кўлга етказар, ўстоз — кўкка»; «Ўстоз шогирд — жонсиз кесак», «Ўстоз кўрмаган шогирд — ҳар мақомга йўрғалар» каби мақолларнинг аҳамияти катта бўлган.

Халқ доимо ёш авлодни ақлли, одобли, гўзал фазилатли инсон бўлиб камол топишини орзу қилган ва шунга интилган. Бундай орзу-истаклар Абдулқосим Фирдавсийнинг Марказий Осиё халқларининг қадимги ҳаётини аке эттирувчи «Шоҳнома» асарида қуйидагича тасвирланади:

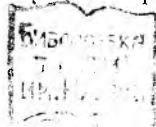
*Ақл йўл кўрсатиб, дилни эгар шод,
Ҳар икки оламда ақлли обод.*

*Ҳамиша ақлингни раҳнамо этгил,
Нолойиқ ишлардан олисроқ кетгил.*

(«Шоҳнома». Биринчи китоб. Тошкент, 1975, 35—36-бетлар.)

Ўзбек халқ педагогикасида ота-онанинг намуна, ибрат кўрсатишига катта эътибор берилган. «Болаларга гўзал тарбия бериш учун ота-оналарнинг ўзлари гўзал ахлоқли, тарбияли бўлишлари шартдир. . . Агар оталар ўз умр йўлдошлари билан гўзал равишда умр кечирсалар, уларни ҳурматласалар, болалар улардан олижаноблик ва хушмуомалалик одобини ўрганадилар.» (Донолар тарбия ҳусусида. Тошкент, «Ўқитувчи», 1982, 42—43-бетлар).

Ўзбек халқ педагогикасида қўлланиб келинган тарбия усуллари ёшларга ўзаро иззат-ҳурматда бўлиш, кадр-қимматни англаш; самимийлик, илтифотлилик, ҳақиқатгўйлик, мардлик, жасурлик, меҳрибонлик каби инсоний фазилатларни сингдиришга хизмат қилган. Болани элга манзур, одобли фарзанд қилиб тарбиялаш ота-онанинг бурчи ҳисобланган. Ўзбек халқи яратган мақол, нақл, афсона, ривоят, ҳикоятларда маънавий-

ахлоқий идеаллар аниқ, ибратли, қизиқарли ўғитлар шаклида баён этилган. «Хурмат қилсанг хурмат кўрасан», «Ҳар ким экаканини ўради», «Бола азиз, одоби ундан азиз» каби мақоллар шулар жумласидандир.

Ҳикоят. Нақл қилишларича, подшо аъёплари билан овдан қайтаётганида йўлда келаётган бир болани кўриб қолади. Отидан тушиб, болага салом беради. Вазир бундан таажжубланиб «Шоҳим, нега бундай қилдингиз?», — деганда у: «Бу бола устозимнинг набираси. Устозга ҳурматим туфайли унга салом бердим», — деган экан. Бу нақлда халқимизнинг устозга, муаллимга бўлган чуқур ҳурмати ифодаланган. «Ҳар кимки ҳаётдан олмаса таълим, унга ўргатолмас ҳеч бир муаллим», «Ҳаёт устоз, халқ муаллим» каби ҳикматлар жуда ўринли айтилган.

Баён қилинган педагогик факт ва мулоҳазалар ўқитувчининг ахлоқий фазилатлари тарбиячилик ишининг, тарбияшўнослик илмининг таркибий қисми сифатида халқ педагогикаси заминида вужудга келиб, асрлар давомида сайқалланиб, такомиллана бормасдан далолат беради. Ўзбек халқ педагогикаси асарлари, ўзбек оила-сининг бола тарбияси бобида тўплаган тарихий тажрибаси, миллий-ахлоқий қадриятларимиз ўқитувчи одобининг бебаҳо манбаи, битмас-туганмас сарчашмасидир.

Зардуштийлик таълимотининг ахлоқий-педагогик ғоялари

Зардуштийлик (оташпарастлик) таълимоти (дини)нинг муқаддас китоби — «Авесто»да Марказий Осиё, Озарбайжон, Эрон, Яқин ва Ўрта Шарқ халқларининг эрамиздан аввалги икки минггинчи йиллардан то олтинчи асргача (эрамиздан аввалги) даврдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, турмуш, урф-одатлари, диний, ахлоқий, тарбиявий қарашлари ёритилган. (Йўлдошев Ж., Ҳасанов С. Авестода ахлоқий-таълимий қарашлар. Тошкент, «Ўқитувчи, 1992, 3—4 бетлар.) Бу таълимотнинг асосчиси Спитама Зарадуштра эрамиздан олдинги олтинчи асрда яшаган. Кўплаб тадқиқотчиларнинг фикрича, зардуштийлик деҳқончилик ва чорвачилик билан шугулланадиган халқлар дини бўлиб, Хоразм ва Суғдиёнада шаклланиб, кейинчалик Эрон подшолигининг расмий динига айланган. Уша даврларда оташпарастлик Эрону Тўрон замида кенг ёйилган. Еттинчи асрга келиб Марказий Осиё араблар томонидан босиб олингач, зардуштийликнинг таъсири камайди.

«Авесто»нинг педагогик қиммати шундаки, у кўп асрлар давомида ёшларга илму матрифатни ўргатиш, ахлоқ-одоб фазилатларини тарбиялашда дастури амал вазифасини бажарган. «Ҳар бир кишини шундай тарбиялаш зарурки, — дейилади «Авесто»да, — у аввало, яхши ўқишни ва сўнгра ёзишни ўрганиб, энг юксак поёнага кўтарилсин». (Антология педогогической мысли Азербайджанской ССР. Москва, «Педагогика», 1989, 10-бет.) Болаларга бериладиган таълим ва тарбия қўйидагиларни ўз ичига олади: диний ва ахлоқий тарбия; жисмоний тарбия, ўқиш ва ёзинишга ўргатиш. Бу таълимотга кўра диний тарбия бериш етти ёшдан бошланган. Ўғил болалар етти ёшга етганда, уларга махсус «муқаддас кўйлак» кийдирилган ва улар муаллим билан ёнма-ён қўёшга қараб туришган, муаллимга қўшилиб «Авесто»дан эзгулик ва яхшилик маъбудасига мададкор кучларни улуғловчи дуоларни айтишган: «мен зардуштийлик динига содиқ бўлишга ваъда бераман, мен яхши фикрлар, яхши сўзлар, яхши ишларга ишонаман...» (Ўша китоб, 10-бет). Бундай машғулотлар бир кунда беш марта такрорланган. Ундаи мақсад — болалар қалбида дунёдаги барча яхшилик ва эзгуликларнинг бунёдкори илоҳий Ахура Маздага эътиқодини мустаҳкамлаш; инсонлар бошига ёвузлик ва ёмонликлар олиб келадиган Анхура Манудан эса нафратланиш ҳиссини тарбиялашдан иборат бўлган.

Зардуштийлик таълимотига кўра Яхшилик ва Ёмонлик кучлари ўртасида мurosасиз кураш абадий давом этади. Яхшилик кучларига Ахура Мазда, Ёмонлик кучларига Анхура Ману бошчилик қилади. Инсоннинг ҳаёти, бахти ёки бахтсизлиги ана шу курашнинг натижасига боғлиқ. Одам яхшиликка интилишни лозим, акс ҳолда у ёмонлик қопқонига илиниб, абадул-абад азоб-уқубатларга мубтало бўлади. Зардуштийлик таълимотида одоблилик, меҳнатсеварлик, ростгўйлик, саховатлилик фазилатларини тарбиялашга катта аҳамият берилган (Ўша асар, 10-бет).

Бу даврда ўқитувчилар уламо-коҳинлар бўлиб, улар жамият маънавий ҳаётида муҳим мавқега эга эдилар. Мактабда кичик ёшдаги болаларни ўқитиш жараёнида кўрсатмалли қуроллардан, ҳикоя қилиш ва суҳбат усулларида кенг фойдаланиларди. Дарсада ўқувчилардан ўтилган мавзунини шовқинсиз такрорлаш талаб қилинар эди. Болаларда ёшликдан меҳнатсеварлик ва касб-ҳунар малакаси ҳамда кўникмасини шакллантириш-

га эътибор берилган. Улар ёш пайтиданоқ кўчат ўт-қизиш, уй-рўзгор буюмлари яшаш, ерга ишлов бериш, мол боқишга ўргатилган. (Ж. Йўлдошев, С. Ҳасанов. Авестода ахлоқий-таълимий қарашлар. Тошкент, «Ўқитувчи», 1992, 23-бет.)

Зардуштийлик таълимотига кўра бола ўн беш ёшда балоғатга етади. Уни зардушт қонунларига кўра фалсафа, ахлоқ-одобга ўргатишган, художўй, меҳнатсевар, одил бўлишга; нияти, сўзи, иши эзгу бўлишга эътибор беришган. Жисмоний саломатлик, маънавий софлик ҳақида гамхўрлик қилиш, тозалikka (баданни ва сув манбаларини тоза тутиш) риоя қилиш талаб этилган. Зардуштийлик таълимоти жониворларга бешафқат бўлишни ман этади, ҳайвонларни қалтаклаш, қийнашни гуноҳ ҳисоблайди, аксинча, уларни парварishi қилишни талаб этади.

Зардуштийлик таълимотига кўра яхши ният, латиф сўз, эзгу ишнинг бирлиги дейилганда — фақирларга меҳрибонлик, мусофирпарварлик, кишига иснод келтирадиган ишлардан, бировга ҳасад қилишдан, ўғрилик, талончилик, ўзгалар молини ўзлаштиришдан, зинага боришдан, бировнинг дилини оғритишдан ўзини тийиш назарда тутилган. Шунингдек, инсоний бурч фақат ахлоқий йўл-йўриқларни ўзлаштиришдан иборат бўлиб қолмай, балки яхши онла ва яхши фарзанд ўстириш тўғрисида ҳам ўйлашни назарда тутати. Бу китобда турмуш яхшилланиши билан халқнинг ахлоқ-одоби ҳам яхшиланади, илоҳий сўзлар яхшироқ идрок этилади, дейилган.

Хуллас, зардуштийлик таълимоти Марказий Осиё халқлари тарихида исломгача даврда қарийб бир ярим—икки минг йил мобайнида умуминсоний ва миллий-ахлоқий қадриятлар қарор топишида, шунингдек, тарбияшунослик, ўқитувчи одобининг назарияси ва амалиёти шаклланишида муҳим тарихий манбалардан бир бўлган.

Юнонистон ва Рим педагогларининг ўқитувчи одобига доир қарашлари

Эрамиздан олдинги олтинчи асрдан милодий бешинчи асргача ўтган даврда Юнонистондаги қулдорлик давлатлари ва Рим империясида бир қадар демократик тартиблар, республика бошқаруви ўрнатилди. Бу ерда ўзига хос таълим-тарбия тизимлари ва педагогик таълимотлар яратилди. Юнонистонлик олимлар — Демо-

криг (460—370), Суқрот (469—339), Афлотун (427—347), Арасту (383—322); шунингдек машҳур Рим педагоги Квинтилиан (42—118)лар ўз асарларида таълим-тарбия, ўқитувчи ахлоқига доир педагогик назариялар яратдилар.

Масалан, **Демокрит** тарбиянинг табиатга мослиги ҳоясини ўртага қўйган. Ўқитиш жараёнида болаларнинг қизиқувчанлигини ҳисобга олиш зарурлигини ўқирган. Таълимнинг киши табиатини ўзгартирувчи қудратли куч эканлигини, ўқитишда мажбурлаш усулидан кўра, ишонтириш воситасидан фойдаланиш афзаллигини, салбий намуналарнинг зарарлигини таъкидлаган эди.

У тарбияда меҳнатнинг роли муҳимлигини кўрсатиб, педагоглар, ота-оналар болани ёмон ўрнатқан эҳтиёт қилиб, яхши хулқ ҳосил қилиш учун фойдали хатти-ҳаракатларни кўпроқ машқ қилдиришлари лозим деган эди.

Афлотун бола тарбиясига итбат қилиш зарурлиги тўғрисидаги ҳояни илгари суради. У болани муттасил назорат қилиб бориш; унинг яхши хулқи, итбаткорлигини рағбатлантириш, итбатсизлик қилса — қўрқитиш ва уриб бўлса ҳам тўғри йўлга солиш лозимлигини таъкидлайди. «Агар педагог ёки ота-она, — деган эди у, — болага: мана бу — адолатли, бу эса — адолатсиз, бу ишни қилиш яхши, бу эса — уят, бу нарсаси — муқаддас, бу эса — нопоклик; бу ишни қилиш керак, буни қилмаслик лозим, деб айтмаса ва кўрсатмаса болани тарбиялай олмайди» (Хрестоматия по истории зарубежной педагогики. Москва, «Просвещение», 1981, 19-бет).

Арастунинг «Исканларга насиҳати» (қараг: «Ўзбек педагогикаси антологияси». Тошкент, «Ўқитувчи», 1995, 39—46-бетлар)да баён этилган педагогик ҳоялар ёшларни ахлоқий тарбиялаш нуқтан назаридан ҳаёмон қимматини йўқотмаган. Шунингдек, Арастунинг «Афина сиёсати» асарида тасвирланган (қараг: Писаренко В. И., Писаренко И. Я. Педагогическая этика. Минск, 1977, 10—11-бетлар) афиналикларнинг ўқитувчиларни сайлаш таомил ҳам ўқитувчи бобида диққатга сазовордир. Чунинчи, муаллимдан ёшларда синфий бурчга садоқат, иттизомлилик, давлатни бошқара олиш каби ахлоқий ғазилаларни тарбиялаш талаб этилган. Сайлаб қўйиш — ўқитувчи — тарбиячилар зиммасига катта мажбуриятлар юклаган. Бу таомил Афина давлатида педагогик ишнинг оммавийлигини, унга катта эътибор берилганини кўрсатади. Ўқитувчи этиб сайланган

киши унга давлатнинг келажаги — ёшларни тарбиялашдек улуг вазифа ишониб топширилганидан фахрланган. Давлат ва тарбияланувчилар билан ўқитувчи ўртасидаги муомала, муносабатларни тартибга солувчи қондаларга амал қилиш талаб этилган.

Рим педагогларидан энг машҳури — **Марк Фабий Квинтилиан** «Поттиқни тарбиялаш тўғрисида» номли асарида педагогик муаммоларни, шунингдек ўқитувчи одобига доир масалаларни ҳам баён этади. Квинтилиан ўз замонасидаги Грек ва Рим педагогик ғояларини яхши ўрганиб, поттиқлар мактабида кўй йиллар ўқитувчилик қилиб ортирган катта тажрибасини умумлаштиради. Унинг фикрича, бола мактабда таълим-тарбия олиши лозим. Ўқитувчи ўзи тарбиялаётган ҳар бир болага эътиётлик билан ва эътибор бериб муомала қилиши керак, чунки бефаҳм ва қобилиятсиз бола камдан-кам учрайди. Ўқитувчининг ўзи ўқимичли бўлиши, болаларни севиши, ўзини яхши тутатилиши, болаларни бўлар-бўлмагача мақтайвермаслиги ёки жазолайвермаслиги, ўз шогирдлари учун ўрнак бўлиши ва уларни синчиклаб ўргатиши лозим. Ҳар бир ўқитувчи ўқитишнинг ҳамма босқичларини ўтиши керак. Юқори типдаги мактаб ўқитувчиси, аввало бошланғич мактабда муаллимлик қилиши мақсадга мувофиқ. Муаллим ва тарбиячиларнинг талаффузи яхши бўлиши керак.

Ўқитувчи одобининг тарихий иллизлари ҳақида гап борар экан, қадимги Юнонистон ва Рим педагогларининг юқорида келтирилган ғояларини тилга олиш ўринли деб ҳисоблаймиз. Чунки, Марказий Осиёда яшаган мутафаккирлар Ҳиндистон, Хитой каби шарқ мамлакатлари маданияти, илм-фани, педагогикаси билан бир қаторда қадимги Юнонистон, Рим маданияти, фалсафаси, педагогикасига ҳам эътибор берганлар. Жаҳон алломаларининг илмий алоқалари, маърифатпарварлик, педагогик ахлоқий таълимотлари Марказий Осиёда педагогика соҳасидаги фикрлар тараққиётининг тарихий иллизлари билан бириктирилади.

Ахлоқ ва илм эгаллаш одоби ҳақида ислом таълимоти

Ислом таълимоти ўтмишда яратилган барча илмий илмларни, инсоний тажриба ва фахриятларни умуминсоний қадрият сифатида ўзида муҳасаммаштирди. Қуръон ва Ҳадисларда баён этилган ахлоқий ғоялар инсоният маданияти хазинасига қўшилган улкан ҳисса

эканлиги жаҳон миқёсида аллақачон тан олинган. Қуръон — фалсафий, ҳуқуқий билимлар мажмуинга бўлиб қолмай, ахлоқий тарбияни қудратли манба, воқеа, кишиларни ҳалоллик, поклик, ахлоқ-одоб, инсоф-диёнатга даъват этувчи муқаддас китобдир. Қуръон сураларида кишилар Аллоҳ номидан эзгуликка, ҳалолликка, покликка даъват этилади. Бунга амал қилганларга жаннатда ҳузур-ҳаловатда абадий яшаш ваъда қилинади. Ёвузлик йўлдан қайтмаган кишилар учун дўзах азоби муқаррарлиги эслатилади. Бу, кишиларни ёмон ҳулқлардан ўзини тийишга, яхшиликка ундайди.

Ҳадислар — Муҳаммад пайғамбаримиз айтган ўғит-насиҳатлар, феъл-атворлари (бажарган ишлари, хатти-ҳаракатлари) тақрирларини англатади. Расулulloҳнинг турли шароитларда шарият аҳкомларига оид айтган сўзлари Ҳадис бўлиб, феъл-атворлари эса, ул зот бажарган ва саҳобалар нақл қилган амаллардир. Саҳобаларнинг Расулulloҳ маъқуллаган сўзлари ва хатти-ҳаракатлари тақрир дейилиб, улар шарият аҳкомларига мос келади.

Ислом таълимотида ёшлар баркамол инсон бўлиб етишишлари, аёл ва эркак турмушда, жамиятда ўз мавқеларини, вазифаларини билиб, покиза ҳаёт кечиришлари лозимлиги таъкидланади. Эркакларда ғурур, аёлларда — шарм-ҳаё, қизларда — иффат, болаларда — меҳр-оқибат, ҳалол билан ҳаромнинг фарқига бориш каби фазилатларни тарбиялаш ислом илмининг мазмунини ташкил этади.

Ҳадисларда кишиларнинг ахлоқига қўйиладиган шаръий талаблар баён этилган. Улар инсоннинг маънавий ва ахлоқий камолотига асос бўлади. Ҳадисларда фарс, вожиб, ҳаром, ҳалол кабилар билан бир қаторда инсоний фазилатлар, ахлоқий йўл-йўриқлар талқин этилади, инсонлик шаънига доғ туширадиган иллатлар қораланади. Инсоний фазилатлар — илм эгаллаш, ҳалоллик, тўғрисиўзлик, адолатчилик, меҳр-оқибат, ота-онани ҳурмат қилиш, етимларга, камбағалларга ғамхўрлик, саҳийлик, поклик, омонатга хиёнат қилмаслик, диёнат каби ижобий ахлоқий сифатлар улуғланади. Масалан, ёшларни илм олишга, ахлоқни бўлишга даъват этувчи Ҳадисларда бундай дейилган: «Илм эгалланг! Илм саҳрода дўст, ҳаёт йўлларида — таянч, ёлғизлик дамларида — йўлдош, бахтиёр дақиқаларда — раҳбар, қайғули дамларда — мадакор, одамлар орасида — зебу зийнат, душманларга қарши курашда қуролдир. Мўминларнинг

афзали хулқ-атвори яхшиларидур. Садақанинг афзали—мўмин кишини илм ўрганиб сўнг бошқа мўмин биродарларга ўргатишдир. Фарзандларингизни иззат-икром қилиш билан бирга ахлоқ-олобиин ҳам яхшиланглар» кибилар ёшларини ахлоқий тарбиялашга ёрдам беради. Шунингдек, Ҳадисларда ёмон хулқ, разолат, кибр-ҳаво, адоват, ҳасад, ҳиёнат, ёлгончилик, мунофиқлик, поракхўрлик, бузуқлик каби иллатлар қораланади.

Ислом таълимотида **яхшилик қилиш** инсоннинг табиий вожиботи бўлиши кераклиги тушунтирилиб, Аллоҳ инсонга ўз неъматларини эҳсон қилганидек, инсон ҳам бошқаларга яхшилик қилиши, саховатли бўлиши кераклиги таъкидланади. «Аллоҳ сенга яхшилик қилганидек, сен ҳам (ўзгаларга) яхшилик қил» (Қасос сураси, 77-оят). «Агар чиройли амалларни қилсангизлар ўзингизга яхшилик қилган бўлурсизлар. Агар ёмон, гуноҳ амалларни қилсангиз ҳам ўзингиз учундир» (Исро сураси, 7-оят). «Ким бирон чиройли амал қилса, унга ўн баробар қилиб қайтарилур» (Анъом сураси, 160-оят). Қуръонда ота-онага кўпроқ яхшилик қилиш вожиблиги кўрсатилади. Шу билан бирга бошқа кишиларга ҳам, қариндошларга, қўшниларга, мусофирларга, хизматкорларга, дўсту биродарларга ва бошқаларга ҳам яхшилик қилиш зарурлиги таъкидланади.

Ислом таълимотида **сабр-қаноатли бўлиш** юксак ахлоқий фазилат сифатида ўқуғланади. Сабр ҳамма фазилатларнинг онаси, ҳар бир фазилатнинг асосидир. Исломда тартиб қилинаётган сабр-қаноат, бу — ҳақиқатни ўргатиш ва ботиқни йўқотиш йўлида учрайдиган ҳар нарсага чидамлик, инсонлардан келаётган азиятга тоқат қилиш ва камбағаллик, касаллик, азиз кишини йўқотиш каби қийинчиликларга бардошли бўлиш фазилатидир.

Инсонга хос олжаноб ахлоқий сифатлардан бири **кечиримли бўлишдир**. Бу сифат кенг қалбли, бировларнинг адовати ва азиятига чидай оладиган кишиларда бўлади. Инсонлар кўпинча хато қиладилар ва хатоларининг кечирилишига муҳтожлик сезадилар. Агар биз ёмонлик қилган кишини (хато қилган кишини) кечирмайдиган бўлсак, ўзимизга ҳам келажакда кечирим бўлмай қолиши мумкин. «Ёмонлиқни яхшилик билан қайтаринглар» дейилган Раъд сурасининг 22-оятнда. Баъзилар адоват қилишга ўрганиб қоладилар. Бундай кишиларга ишбатан ислом таълимотида — қилган адо-

ватиға муносиб равишда, ошириб юбормасдан, зулм қилмасдан жавоб қайтариш тавсия этилади.

Ростгўйлик жамиятнинг барқарорлиги ва кишилар ўртасидаги ишончни таъминлайдиган энг муҳим сифатдир. Ёшларда бу фазилатни тарбиялашга оила ҳам, мактаб ҳам, бутун жамият ҳам катта эътибор бериши керак. «Эй мўминлар, Аллоҳдан қўрқингиз ва иймонлариди ростгўй бўлган зотлар билан бирга бўлингиз» (Тавба сураси, 119-оят): «... Ҳақ сўзини сўзлангиз!» (Аҳзоб сураси, 79-оят.) Ҳадисда «Ростгўй бўлинг! Ростгўйлик эзгуликка бошлайди... Ёлғондан эҳтиёт бўлинг! Ёлғон бузуқликка бошлайди» дейилган.

Кишилар ўртасидаги муносабатларда кўпгина муаммолар ўйламасдан эҳтиётсизлик билан айтилган кўпол сўздан келиб чиқади. Чиройли сўз эса яхши муомала, меҳр-оқибат калитидир. Ислом таълимоти кишиларни ширинсўзликка чақиради. Ширинсўзлик ва хушмуомалаликнинг шартларидан бири овозни баланд ҳам, паст ҳам қилмай, меъёрида гапиришдир. Ислом таълимотида бақариб гапириш қораланади.

Имом Бухорийнинг «Ал-жомийъ ас-саҳиҳ» асарининг «Илм китоби» бўлими (Ҳадис. Биринчи китоб. Тошкент, 1991, 28—51-бетлар) илм эгаллаш фазилати ва хосиятлари, илм ўрганиш ва ўргатиш одобини тўғрисида баҳс этади. Бу ерда илм эгаллаш одобининг 54 қондаси ҳақида ҳикоят қилинган. Уларда Муҳаммад пайғамбаримизнинг илм ўргатиш ва ўрганишга доир панд-насиҳатлари баён этилган. Ислом дини қабул қилинган мамлакатларда мактаб ва мадрасаларда сабоқ берган мулалар (муаллимлар), мударрислар ва толиби илмлар бир неча асрлар давомида бу панд-насиҳатларга амал қилганлар. Уларнинг таҳлили илм ўргатувчи ва ўрганувчиларга нисбатан қуйидаги дидактик талаблар, педагогик-ахлоқий ғояларни ифодалашга имкон беради:

— илм берувчининг овози тингловчиларнинг ҳаммасига эшитиларли, меъёрида бўлиши;

— илм мазмунини «айтган эдилар, хабар берадилар, гувоҳлик берадилар» каби самимий ёқимли сўзлар билан ифодалаш;

— бирор таълимий ёки тарбиявий масалани ўртага ташлаб, муҳокама, мунозара йўли билан ўргатиш;

— илм ўрганиш ва ўргатиш учун маълум кунларни қатъий белгилаб қўйиш;

— илмни фаҳмлаб, теран тушуниб, англаб ўрганиш, эсда мустаҳкам сақлаш;

— теран тушунилган, яхши англаб олинган илмларни ёд олиш;

— илм ўргатиш жараёнида болага, лозим ҳолларда, танбеҳ бериш мумкинлиги;

— киши илмни ўзи ўрганиб, ўзгаларга ҳам ўргатиши, илмга ўзи амал қилиши зарурлиги;

— илмнинг сусайиши, илмга эътиборсизлик жамиятни муқаррар инқирозга етаклашини тушуниш;

— илмни осон, енгил қилиб, одамларни бездирмай ўргатиш;

— илмни сўраб билиб олиш, илм ўрганишда уялмаслик, ўзи уялса, бошқа биров орқали сўраб билиб олиш лозимлиги;

— илмга доир савол берган одамга сўраганидан кўра кўпроқ жавоб қайтариш;

— билим тингловчига тушунарли бўлсин учун ҳар бир гапни бир неча марта (уч бор) қайтаришнинг афзаллиги;

— илмни иштиёқ билан ўрганишнинг афзаллиги;

— аёлларга ҳам илм ўргатиш лозимлиги;

— эшитганини яхшироқ билиб олиш, мукаммал тушуниш учун қайта сўраш жонлиги;

— илмни билган киши билмаганга, эшитганлар эшитмаганларга етказиш лозимлиги;

— илм бераётган уламонинг сўзларига жим туриб, диққат билан қулоқ солишнинг маъқуллиги;

— одамларга жуда оз билишларини аниқлатиш;

— илмни тушунишни, илм олишни истамаган киши ўрнига илмни тушунадиган қавмга (кишиларга) ўргатиш жонлиги.

Ислом таълимотида баен эрилган бу эндикине ғоялар мусулмон мактабларида ўқитувчи ва ўқувчилар ўртасидаги муомала, муносабатларни тартибга солувчи ахлоқий қоидалар сифатида амалиётда қўлланилган. Улар Марказий Осиёда яшаган аёлмаларнинг тарбияшуносликка доир таълимотлари учун илмий замин вазифасини ҳам бажарган.

IX—XVI асрларда Марказий Осиёда тарбияшунослик ва ўқитувчи одоби ғоялари

Марказий Осиё мамлакатларида ислом дини қабул қилингандан сўнгра минг йилдан ортиқроқ давр мобайнида ўқитувчи одоби ғоялари ислом таълимоти таъсирида шаклланди ва ривожланди. Маълумки, ислом

ҳар бир мусулмондан аввало, иймонли бўлишни талаб этади. Бу, Аллоҳни, Муҳаммад унинг расули эканини тилда ва дилда тан олиш, барча оламларни, инсонни ҳам тавғри яратганига, охират куни муқаррарлигига ишонишни назарда тутати. Шубҳасиз, бу, мусулмон мактабларининг муаллимларига қўйиладиган ахлоқий талаблардан энг биринчиси ва муҳимидир. Шу билан бирга Марказий Осиёда яшаган алломалар ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш, шунингдек ўқитувчилик фаолияти ва одобига доир таълимотларини ҳам яратдилар.

Абу Наср ал-Фаробий (873—930) ўз асарларида ҳар бир киши жамиятга, давлатга муносиб инсон бўлиши учун таълим ва тарбия олиши лозим деб ҳисоблайди. Ёшларга таълим ва тарбия берадиган устоз шогирдига нисбатан жуда қаттиқ зугум қилишга интилмаслиги, шунингдек, ҳаддан ташқари кўп ён беришга ҳам интилмаслиги лозим, чунки ортиқча зугум шогирдда устозга нисбатан нафрат уйғотади, борди-ю, шогирд устознинг жуда ҳам юмшоқлигини пайқаб қолса, бу ҳол устозни менсимасликка ва у берадиган билимдан совинишга олиб келади.

Фаробийнинг таъкидлашича, ҳар бир кишининг феъл-атворига қараб тарбия икки усул — ихтиёрий ва мажбурий усуллар билан амалга оширилиши мумкин. Борди-ю тарбияланувчилар фан ва ҳунар ўрганишга мойиллик билдирсалар, уларга нисбатан илҳомлантириш, рағбатлантириш усули қўлланилади; аксинча, мабодо улар ўзбошимча ва итоатсиз бўлсалар, мажбурий усулни қўллаш мумкин. (Ўзбек педагогikasi антологияси, Тошкент, «Ўқитувчи», 1995, 108—109-бетлар).

Мусулмон мактабида ишлайдиган кишилардан зинрак, ақлли ва ахлоқли одам бўлиши талаб этилган. Халқ ақлли кишиларни доно деб атайдилар. Фаробийнинг кўрсатишича, ақлли киши — ўтқир зеҳн — идрокли, фазилатли бўлиши, ўзининг қобилияти ва идрокини яхши ишларга йўналтириши, ёмон ишлардан ўзини сақлаши лозим. Фаробий «Ақл тўғрисида»ги рисолада ўзида ўн икки хислатни бирлаштирган кишининггина ахлоқли одам деб ҳисоблайди. Бу хислатлар қаторига: одамда барча органлар мукамал тараққий этган бўлиши, барча масалаларни тезда ва тўғри тушуна оладиган, хотираси бақувват, зеҳни ўтқир, сўзлари аниқ, фикрни равон баён эта оладиган, ўқишга

муҳаббатли, меъёрга амал қили оладиган, ҳақиқатини ва ҳақиқат тарафдорларини севадиган, ёлгончиларга нафрат билан қарайдиган, ғурур ва виждонини қадрлайдиган, мол-дунёга муккасида кетмаган, адолатни севадиган, жабр-зулм ўтказувчиларга нафрат билан қарайдиган, адолатли бўлиш, қатъийлик кўрсатиш, қўрқмас ва жасур бўлиш кабиларини киритади. Таълим-тарбия берувчилар ўз билимлари ва ахлоқий даражаларида бир-бирларидан фарқ қиладилар, деб ҳисоблайди у.

Абу Али Ибн Сино (980—1037)нинг фикрича тарбия ягона жараён бўлиб ёшларга ақлий, жисмоний, нафосат, ахлоқий тарбия беришни ва ҳунар ўргатишни назарда тутди. «Тиб қонунлари» асарида болани олти ёшдан ўқитиш ва тарбиялаш учун муаллимга топишрини ҳақида сўз юритилади. Ибн Сино таълим жараёнида қуйидаги қондаларга амал қилиш лозим деб ҳисоблайди: ўқитишда оддийдан мураккабга қараб бориш; боланинг қобилият ва майлларини эътиборга олиш; болага кучи етадиган машқларни бажартириш; таълимни жисмоний машқлар билан қўшиб олиб берилиши.

Болага таълим ва тарбия бериши учун саховатли, доно, иймонли, ахлоқий ва ақлий тарбия усулларини яхши биладиган, иродаси кучли муаллим ва тарбиячинини танлаш зарур. Муаллим соғлом, пок, ҳалол, ҳушмуомала киши бўлмоғи лозим. Баркамол инсон қилиб етиштириш учун тарбиячи болани ўрни билан рағбатлантиришни ҳам, ўрни билан жазолашни ҳам билсин. Вақти-вақти билан болани мақтаб, ёмон хулқини қоралаб, яхши қилиқларини ўз вақтида рағбатлантириб ҳам туриш керак.

Абу Али Ибн Сино болаларни якка якка ўқитишдан кўра жамоада таълим беришни афзал деб ҳисоблайди. У жамоада ўқитишнинг афзалликлари ҳақида гапириб, таъкидлайдики, бундай ҳолатда болада илмга интилувчанлик ортади; шерикларининг билимига ҳавас қилиб, ўз билимлари билан ғурурланади; бошқалардан орқада қолишга боланинг ғурури йўл қўймайди; бирга ўқиганда болалар бир-бирлари билан гаплашиб нутқи ўсади, хотираси мустаҳкамланади; таълим жараёнида ўқувчилар бир-бирлари билан иноқлашади, бир-бирларини ҳурмат қилишга одатланади, мунозара қилишни ўрганади, ўзаро мусобақалашади, ўзларининг ҳуқуқи ва бурчлари ҳақида фикр ал-

машадилар. Бу эса болаларнинг хулқини яхшилашга ахлоқ нормаларини эгаллаб олишларига кўмаклашадди.

Ибн Синонинг кўрсатишича, муаллим аввало болага Қуръон таълимотини ўргатиши лозим, сўнгра боланинг нимага қизиқишини, қайси касбга ёки санъатга майли борлигини аниқлаши зарур. Билим ва ҳунарни бола ҳаёт кечирishi ва яшаш воситаси деб билсин. Сўнгра бирор касб-ҳунарни мукаммал ўрганиши керак. Илм ва ҳунар ўрганаётганда боланинг таланти, қизиқиши ва майлини эътиборга олиш зарур. Акс ҳолда таълим ва тарбия кутилган натижани бермайди. Болаларнинг бир хиллари тил ўрганишга қобилиятли бўлса, баъзилари бошқа фанларга, масалан, тиббиётга, геометрияга қобилиятли бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам муаллим болага таълим беришга киришиншдан олдин ўқувчининг характерини ўрганиши ва билим даражасини аниқлаши керак. Бунда аввало бола диққатининг хусусиятларини, қизиқиши ва қобилиятларини эътиборга олиб, унга қайси ҳунар ёки санъатни ўрганиши мумкинлигини кўрсатиш керак.

Кайковус (XI аср) «Қобуснома»да болаларга ҳунар ва фазл ўргатмак тўғрисида фарзандига қилган насиҳатида ота-онанинг ва муаллимларнинг болага муомала-муносабати масаласига ҳам тўхталади. Чунончи, у ота-она ўз боласига илм ва ахлоқий фазилатларни сингдириш учун болани муаллим қўли билан жазолаши мумкинлигини уқтиради ва дейди: «... Ва ҳар илмни ўргатувчи муаллимлар таълим учун (болани) урсалар, сен (ота) шафқат кўргузгил, майли урсунлар, нединким ёш ўғлон илм ва адабни таёқ билан ўрганур ва ўз ихтиёри билан ўрганмас. Аммо фарзанд беадаб бўлса ва сенинг ул сабабдин қаҳринг келса, ўз қўлинг била урмагил, муаллимларнинг таёғи била қўрқутгил. Болаларга муаллимлар адаб берсунлар, токи сендин ўғлингнинг кўнглида гина қолмасун». (Қобуснома. Тошкент, «Мерос», 1992, 83-бет.)

Бурхониддин Зарнуджий XII асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод этган. Марғилондаги мадрасада таълим олган ва шу ерда мусулмон қонуншунослигидан талабаларга дарс берган. Ўзининг кўп йиллик педагогик тажрибасини умумлаштириб, «Ўқувчига таълим йўлида қўлланма» номли педагогик асар яратди. Бу асар Шарқ мамлакатларида кўп марта нашр этилиб, кенг тарқалган.

Унда педагоглик касби, ўқувчи ва муаллим муома-
ла одобига доир бир қанча касбий-ахлоқий талаблар
ифодаланган. Қуйидагилар шулар жумласига киради:

— ўрганиш учун фанлар орасидан энг муҳимлари-
ни танлаш: болалар нимага қизиқишлари, нимани ўр-
ганмоқчи эканлиги ва келгусида ҳаётда қайсинисига
эҳтиёж туғилишини ҳисобга олиш; энг аввало Аллоҳ-
ни билиш йўллари ҳақидаги фанларни танлаш;

— муаллим танилаганда, энг аввало билимлисига,
энг олижанобига ва тажрибалисига тўхталмоқ;

— ҳар бир киши қаноат, сабр мурувватни эгаллаш-
га интилиши, билимларни такрорлашга эътибор бе-
риш;

— ўқувчи муаллимдан ўрганаётган фани, касби-
дан тўла қаноат ҳосил қилиши;

— билимларни мукамал ўзлаштириш учун ақл-
фаросатлилик, кучли истак, чидамлилик, ўргатувчи-
ўқитувчи, билим олиш учун етарли вақт бўлиши;

— ўқувчининг шериги (ўртоғи, дўсти) соф дил, пок
феъл-атворли бўлиши; ялқов, ишёқмас, эзма бўлмас-
лиги; жиноятчи ва қўли эгрилардан узоқроқ юриш;

— ўқувчининг муаллимга, устозга ҳурмати — ун-
дан олдин юрмаслик, унинг ўрнига бориб ўтирмаслик,
машғулотлар пайтида унга яқинроқ жойда ўлтиришида
билинади. (Ўзбек педагогикаси антологияси. Тошкент,
«Ўқитувчи», 1995 206-бет.)

Муслиҳиддин Саъдий Шерозий (1184—1292)нинг
асарлари Марказий Осиёда, жумладан, ўзбеклар ора-
сида ҳам кенг тарқалган. «Гулистон», «Бўстон» каби
педагогик-ахлоқий китоблари эски ўзбек мактабларида
дарслик сифатида ўқитилган. (Ш. Шомухамедов. «Бир
даста гул» мақоласига қаранг: Саъдий. «Гулистон»,
Тошкент, 1968, 5-бет.) «Гулистон» асарининг «Тарбия-
нинг таъсири баёнида» деб номланган еттинчи бобида
тарбиячилик фаолияти, тарбияшунослик илми, ўқитув-
чи одобининг бир неча муҳим қонун-қондалари қизи-
қарли ҳикоятлар шаклида баён этилади. Қуйидагилар
шулар жумласидандир:

— таълим-тарбия бериш учун болада аввало қоби-
лият бўлиши керак:

*Қобилият бўлса аслида,
Тарбият унга қиладди асар.
Қанча uringма бўлмас сайқали,*

Темир аслида бўлмаса жавҳар.

(Ўша асар, 143-бет.)

— киши ёшликдан илм-ҳунар ўрганиши керак.

*Ҳунар қайнар булоқ, туганмас давлатдир.
Истар эсанг отангдан мерос, қўйгил отанг илмига ил-
лос.*

(Ўша асар, 144-бет.)

— муаллим болаларни одобли қилиб тарбиялаши,
уларга андиша билан гапирниши, мақбул ҳаракат қи-
лишни ўргатиши лозим. Муаллимнинг сўзига амал
қилмаган шахзодаларга жазо кўпроқ берилиши жоиз,
чунки уларнинг гапирган гаплари, қилган ишлари тил-
ларда дoston бўлади. (Ўша асар, 145-бет.)

— муаллим тили аччиқ, баджаҳл, фосиқ, ҳаддан
ташқари қаттиққўл бўлмаслиги; шунингдек, ўта сод-
да, мулоҳим табиатли киши ҳам бўлмаслиги жоиз:

*Агарда муаллим бўлса беозор,
Болалар синфни қилишар бозор.
Кумуш ул тахтага зардин битиб ёд:
«Ота меҳридан афзал жабри устод».*

(Ўша асар, 146-бет.)

— мабодо тарбияланувчи муаллимнинг тўғри насп-
ҳатиға қулоқ солишни истамаса ҳам тарбиячи билга-
нини унга айтиши жоиз.

*Баҳорда барги мўл дарахтлар ночор
Яланғоч қолар қиш изғиринида.
Паст нодон мастликда ўйламас асло
Не кечар аҳволи йўқлик кунида.*

(Ўша асар, 148-бет.)

— тарбиянинг натижаси, самараси боланинг таби-
атиға боғлиқ.

*Тилла-кумуш баръ чиқса ҳам тондан,
Барча тонда олтин бўлмоғи гумон.*

(Ўша асар, 149-бет.)

Алишер Навоий (1441—1501) ўзбек адабиётининг асосчиси. Шу билан бирга, у педагог-мударрис ҳамдир. Ўз асарларида, айниқса, «Маҳбул-ул-қулуб» асарида касб ахлоқи, турли гуруҳ кишиларининг одоби масаласини мақолатлар шаклида ёритади. У таълим-тарбия масалаларига алоҳида эътибор берар экан, тарбия жараёнларини, воситаларини, ахлоқ-одоб талабларини кўрсатади. Таълимда илмийлик, асосланганлик, тарихийлик каби тамойилларни асос қилиб олади. Ўз давридаги мусулмон мактабларининг ютуқ ва камчиликларини таҳлил этади. Ўқитувчи одоби ва муаллимлик касби, мударрислар, мактабдорлар тўғрисида гапирар экан, муаллим ўз шогирдларини ва таълим бераётган фанини севиши зарур дейди. Ўзига ҳам, ўқувчига ҳам талабчан бўлиш лозимлигини уқтиради. Ўқитувчи жамиятда обрўли ва ҳурматга лойиқ инсондир, деб ҳисоблайди. Шогирдлар муаллимни ҳурмат қилишлари, эъзозлашлари зарурлигини уқтиради.

Алишер Навоий ўз замонасидаги мактабдорлар (муаллимлар) ҳақида гапириб, улар болаларга жафо қилиш, азоб бериш, қалтаклашга ўрганиб қолишганини танқид қилади. Улар тошбағир, дарғазаб, гуноҳсизлардан аччиқланишга одатланишган. Муаллимлардаги бу салбий сифатлар тарбия жараёнининг қийинчиликларидан, болаларнинг табиати, феъл-атвори, фаҳм-фаросати турли-туманлиги таъсирида вужудга келади, деб ҳисоблайди.

Навоийнинг фикрича, баъзан бир киши битта болага тарбия беришга ожизлик қилади, муаллим эса бир тўда болаларга илму адаб ўргатади. Бў жараёнда муаллим кўп азият чекади, машаққатларни бошдан кечиради. Шунинг учун шогирдлар устоз олдида умрбод қарздор эканликларини ҳис этишлари лозим. Шогирд подшолик мартабасига эришса ҳам муаллимга қуллуқ қилса арзийди.

*Ҳақ йўлида сенга бир ҳарф ўқитмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила.*

Навоийнинг «Маҳбуб-ул-қулуб» асарида ўқитувчи одобига доир қўйидаги талаблар баён этилган:

— мударрис ота-онасининг мансаби, бойлигига қараб болага муомала қилмаслиги лозим;

— муаллим болаларга билган нарсаларини ўргатиши, билмаган илмларини ўргатишга уринмаслиги керак;

— гердайнли, манманлик, таъмагиллик, подонлик каби иллатлар ўқитувчи ахлоқига ёт сифатлардир;

— муаллим ярамас ишлардан, нопокликдан йироқ бўлиши керак;

— халқ назарида олим ҳисобланадиган мударрислар ёмон ишлардан, фисқу фасоддан ўзларининг тия билишлари зарур.

XVI—XX аср педагогларининг ўқитувчи одоби ҳақидаги таълимотлари

Европа мамлакатларида бу даврда яшаган педагоглар ўқитувчининг профессионал фаолияти ва ахлоқий фазилатлари ҳақида ўз қарашларини баён этганлар, педагогик таълимот яратганлар. Чунончи, XVI асрда Украина ва Белорусда биродарлик мактаблари очилади. 1586 йилда Львов шаҳрида очилган биродарлик мактаби низомига кўра мактабнинг ректори ва ўқитувчилари жамоанинг умумий мажлисида сайлаб қўйилган. Низомда ўқитувчининг қандай ахлоқий фазилатларга эга бўлиши ҳам баён этилган. Ўқитувчи — «инсоф — тавфиқли, ўйлаб иш қиладиган, ювашиқобил, камтар, қаноатли бўлмоғи лозим. Арақхўр, саёқ, балохўр, баджаҳл, ҳасадчи, майнавоз, оғзи ёмон, фирибгар, сафсатабоз ва даҳрийликни ёқловчи бўлмаслиги лозим». (Константинов Н. А. ва бошқалар. Педагогика тарихи. Тошкент, «Ўқитувчи», 1976, 198-бет). Ўқитувчи болаларни қаттиқ ушламоғи, лекин уларга муҳаббат билан қарамоғи керак. Ўқувчиларга ахлоқий таълим-тарбия бериши билан бирга, ўқитувчи уларнинг соғлиги ҳақида қайғурмоғи, ўйинлар, мусобақалардан фойдаланиб, уларга жисмоний тарбия ҳам бериши керак.

Буюк чех педагоги **Ян Амос Коменский** (1592—1670) нинг асарларида ўз даврининг янги гоялари аке этади. Коменский ўқитувчиликни ер юзидаги ҳар қандай касбдан кўра юқорироқ турадиган жуда фахрли касб деб ҳисоблаб, ўқитувчига катта аҳамият беради. Коменский бир томондан, аҳолининг ўқитувчига ҳурмат билан қарашини лозимлигини талаб қилади, иккинчи томондан эса, ўқитувчининг ўзи ҳам жамиятда қандай муҳим вазифани бажараётганлигини тушуниб олиши ва ўз кадр-қимматини яхши билиб ишлаши лозимлигини ўқитириб ўтади. Ўқитувчи, унинг фикрича, соф виждонли, инчан, саботли, ўқувчиларга ўзи сингдир-

ши лозим бўлган фазилатларнинг жонли намунаси бўлиши, кенг маълумотли ва меҳнатсевар киши бўлиши лозим. У ўз ишини беҳад севиши, ўқувчиларга бамисоли оталардек муомала қилиши, уларда билимга ҳавас туғдириши зарур. Ўзи намуна кўрсатиб, ўқувчиларни ўзига эриштириш ўқитувчининг энг биринчи вазифасидир. Коменский диндорлик ўқитувчининг энг муҳим фазилатларидан биридир деб ҳисоблайди.

Атоқли немис педагоги **Адольф Дистервег (1790—1866)** демократик педагогиканинг илғор намоянчасидир (қarang: Педагогика тарихи. Тошкент, «Ўқитувчи», 1976, 122—128-бетлар). Унинг педагогик асарларида ўқитувчилик фаолияти ва одобига қўйиладиган талаблар кўрсатилган. Дистервегнинг фикрича, ўқитиш чоғида болаларнинг ташаббускорлигини ўстириш, уларни билимлар билан қуроллантириш ўқитувчи раҳбарлик ролини ўйнагандагина мумкин бўладиган ишдир. Таълимнинг муваффақиятли бўлиши оқибат натижада дарслик ёки методга эмас, балки ўқитувчига боғлиқ деб таъкидлайди. Яхши ўқитувчи ўз фанини мукамал эгаллаб олган бўлиши, ўз касбини ва болаларни севиши керак. Дарс чоғида ҳамма болалар тетик бўлиб туриши, ўқитувчи гайрат билан дарс бериб, ўқувчиларнинг ақлий кучини уйғотиши, уларнинг иродасини мустаҳкамлаши, характерини таркиб тоштириши керак. Яхши ўқитувчи, Дистервегнинг кўрсатишича, ўзининг тарбия принципларини қатъият билан оғишмай ўтказиб боради. Бу принциплардан ҳеч қачон қайтмайди. Ўқитувчи ўз устида муттасил ишлаши лозим. Шундагина у ўқувчиларни билим эгаллашда матонатли бўлишига ўргатади. Ва уларни ўз йўлларида учрайдиган қийинчиликларни енга оладиган этиб тарбиялайди. Дистервег ўқитувчининг мустаҳкам характери ва ўткир ирода кучи ҳам катта тарбиявий аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайди. Ўқитувчи қаттиққўл ва талабчан бўлиш билан бирга адолатли бўлиши ҳам керак, фақат шундагина у ўз ўқувчиларни орасида обрў қозониши мумкин. Дистервег ўқитувчи гражданин бўлиши, мустаҳкам эътиқодга эга бўлиши ва мард бўлиши лозим, дейди.

XIX—XX асрларда айрим Европа мамлакатларида ўқитувчилар амал қилиши учун профессионал кодекслар ишлаб чиқилди. Уларда ўқитувчилик фаолияти ва педагоглик ахлоқига доир талаблар кўрсатилган. Бу кодексларда, жумладан, ўқитувчи билан ўқувчи ўртаси-

даги муносабатларнинг характери; ўқитувчининг ўз касбига бўлган муносабати; муаллим ўз касб маҳоратини ошира бориши зарурлиги; педагогларнинг турли уюшмаларида фаол қатнашиши каби талаблар кўрсатилган.

1917—1991 йилларда ўқитувчилик касби ва ўқитувчи одоби муаммоси

1917 йил тўнтаришидан сўнг Совет давлати маориф соҳасида янги сиёсатни амалга оширди. Таълим ва тарбия диндан ажратилди. Мактаблар болаларга фақат дунёвий илмларни ўргатадиган, материалистик дунёқараш, марксистик синфийлик ғоясини сингдирадиган қилиб қайта қурилди. Эски мактабларда ишлаб келган ўқитувчиларни қайта тарбиялаш ва янги совет ўқитувчиларини тайёрлаш ишига киришилди.

Совет давлати мактаб ва ўқитувчиларни жамиятнинг синфларга бўлинишини тамомила йўқ қилиш қуролига, жамиятнинг коммунистик асосда қайта қуриш воситасига айлантириш вазифасини кун тартибига қўйдди. Бундай усул маънавиятимизга қанчалик зиён етказгани тарихдан маълум. Собиқ иттифокда буюк давлатчилик, руслаштириш, бошқа миллат кишилари ўзлигини англашига йўл қўймасликка интилишдек ғайриинсоний сиёсат амалга оширилди. Кейинги 30—40 йил давомида халқ таълими соҳасида маблаг ажратишининг илмий принциплари бузилди. Мактаблар ва ўқитувчиларнинг моддий аҳволи бошқаларга нисбатан йил сайин пасая борди. Қобилиятли кишилар, айниқса эркаклар халқ хўжалигининг бошқа соҳаларига ишга ўтиб кетдилар. Педагогика ўқув юртларига кировчи ва уни битирувчиларга нисбатан талабчанлик бўшаштирилди. Натижада педагогликка қобилияти йўқ, билими паст юзлаб ёшлар ҳар йили республика ўқитувчилари таркибига қўшилди.

Инсоният яратган билимларни эгаллаган тақдирдагина коммунист бўлиш мумкин, деган таълимот асосида совет ўқитувчилари ёшларга кўпроқ назарий билимлар беришга интилдилар, мактаблар борган сари болаларни ҳаётга, меҳнатга тайёрлашдан узоқлаша борди. Ўқитувчи одоби соҳасида совет педагогикаси гуманизм, демократизм, коллективизм, ватанпарварлик, интернационализм принципларига асосланиш лозимлигини эълон қилди. Болаларни ҳурматлаш, ўз

касбини севиш, ўқитувчилик бурчини англаш, ҳалоллик, виждонлилик, адолатли бўлиш каби жаҳон педагогикасида асрлар давомида шаклланган ва тажрибада исботланган педагогик ахлоқий талабларни илгари сурди. Лекин бу юксак умуминсоний ахлоқий нормалар миллий заминдан ажратилгани, бир ёқлама коммунистик мафкуравийликка асослангани туфайли амалга ошмади, баландпарвоз гап, эришиш амри маҳол бўлган орзуга айланиб қолаверди. Ўқитувчиларнинг амалий фаолияти, таълим-тарбия ишлари марказда тузилган ягона ўқув режалари, ягона дастур, ҳамма республикалар учун бир хил дарсликлар, бир йўналишдаги иш шакллари ва усулларини қўллаш лозимлиги билан чеклаб қўйилди. Ўқитувчиларнинг эркинлиги, ижодкорлиги амалда йўққа чиқарилган эди. Педагогик ахлоқ қондаларида ҳаққонийлик, ҳалоллик, адолат талаблари кўрсатилган бўлса ҳам амалда ҳар бир ўқитувчидан тўлиқ (юз фонз) ўзлаштириш бериш, «Йиккисиз ва икки йилликсиз» ишлаш талаб этилди. Муаллимлар инсонпарварлик, одамгарчилик кўрсатиш ниқоби остида ахлоқ қонуниятларига, одоб нормаларига зид равишда ҳаракат қилишга даъват этилди. Натижада ўқув дастури материални ўзлаштирмаган болага ҳам «ўрта» (ижобий) баҳо қўйилди, қўшиб ёзишлар, ўрта махсус ва олий ўқув юртларида таъмагирлик, манфаатдорлик иллатлари авж олди, кадрлар тайёрлаш сифати жуда пасайиб кетди.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, мамлакатимиз халқи олдида иқтисодий ва маънавий мустақилликка ҳам эришиш вазифаси кун тартибига қўйилди. Ўзбекистонда, узлуксиз таълим тизимининг таркибий қисми сифатида, умумий таълим мактаблари ва ўқитувчиларининг мақсади — ҳар бир болада мавжуд бўлган қобилият ва лаёқатларни эркин ривожлантириш, илм асосларини, умуминсоний ва миллий-маънавий, маданий, қадриятларни ўрганиш, юксак ахлоқий фазилатларни, фуқаролик бурчини, миллий ғурур туйғусини ўстириш, ёшларни меҳнат фаолиятига, мустақил ҳаёт кечирishга йўналтиришдан иборат. Ўқитувчи одобини соҳасидаги илмий педагогик тадқиқотлар ва амалий ишлар Ўзбекистон ва жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари тарихий тажрибаси асосида ташкил этилиши лозим.

Педагогик ахлоқ, ўқитувчилик фаолиятига доир юқорида баён қилинган тарихий тажрибалар, бу соҳа-

да аниқланган илмий қонуниятлар, ҳуҷосалар; ўтмишда турли мамлакатлар тажрибасида ўзини оқлаган илмий-ахлоқий қондалар, принциплар, нормалар, талаблар, мезонлар — «Ўқитувчи одоби» қўллаямасини яратини учун илмий-назарий замин вазифасини бажарди.

Назорат учун саволлар.

1. Педагогик ахлоқ қачон ва қандай вужудга келган?
2. Ўқитувчи одобининг дастлабки ва бебаҳо манбаи нима?
3. «Авесто»да қандай ахлоқий ғоялар ўртага қўйилган?
4. Қиётиллаҳнинг педагогик ахлоқига доир таълимотини айтинг.
5. Ислоҳ таълимотининг ахлоқ ва илм ўрғанишга доир ғоялари нималардан иборат?
6. Марказий Осиёлик мутафаккирларнинг тарбияшунослик ва ўқитувчи одобига доир таълимотини айтинг.
7. Жаҳон педагогларидан қайсыларининг ўқитувчи одобига доир қандай таълимотларини биласиз?

ЎҚИТУВЧИНИНГ АХЛОҚИЙ ФАЗИЛАТЛАРИ

Ўқитувчи одобининг моҳияти, асосий мазмуни педагогик фаолият учун муҳим бўлган ахлоқий сифатларда ифодаланади. Умуминсоний ва миллий-ахлоқий фазилатлар барча кишилар, ҳамма касб эгалари, жумладан, ўқитувчи-тарбиячилар учун ҳам жуда зарурдир.

Ахлоқий фазилатлар меҳнат жараёнида кишининг ҳуққ, феъл-атворини тартибга солиб турувчи ахлоқий қондалар, нормалар, талаблар, мезонлар шаклида ифодаланади. Ахлоқ нормалари давлатнинг турли қонунилари билан амалга ошириладиган ҳуқуқ нормаларидан фарқ қилиб, оммавий одат ва намуна кучи, жамоатчиликнинг фикри таъсирида юзага келади. Бошқача қилиб айтганда, ижтимоий воқелик шахс олдига маълум ахлоқий талаблар қўяди, бу талаблар ахлоқ нормаси, ахлоқий фазилатлар шаклида ифодаланади. Жамият ўз фаолияти ва истиқболи учун хизмат қиладиган ахлоқ нормалари, талаблари, мезонларини белгилайди.

Ўқитувчи умуминсоний ва миллий-ахлоқий фазилатларни ўзлаштириб олиши, тажрибада қўллаши, ўзининг дунёқараши, мафқураси ва ахлоқий тажрибаси билан таққослаши лозим. Фикрлаш ва ҳис этиш, турмушда синов кўриш натижасида умуминсоний ва миллий-ахлоқий сифатлар, қондалар, нормалар ўқи-

тувчининг ўз ахлоқий фазилатига, эътиқодига айланади. Булар муаллимнинг дунёқараши, фикр ва мулоҳазалари билан қўшилиб, бозор иқтисодиётига асосланган жамият қуриш шароитида унинг ўрни ва ролини белгилайди.

Ўқитувчи одобининг нормалари ҳар бир муаллимнинг шахсий фикрига, ахлоқий фазилати ва эътиқоди-га айланиши лозим. Ахлоқий эътиқод ва сифатлар ўқитувчининг дарс бериш жараёнида, тарбиявий ишлари-да, ўқувчилар, ота-оналар ва бошқа кишилар билан муомала, муносабатларида, кундалик турмушда ўзининг шахсий намунаси билан ахлоқий таъсир ўткази-шида кўзга ташланади. Педагогик такт ўқитувчи ахлоқининг амалий кўринишларидан биридир. Муаллим ҳушқўшиқ натижалари унинг ёшларга ахлоқий таъсирининг самарадорлигида, ахлоқий тарбия соҳасида эришган ютуқларида намоён бўлади.

Ўқитувчи одобининг асосий сифатлари умуминсоний ва миллий-ахлоқий фазилатлар, тушунчаларига мос келади ва уларни педагогик фаолият билан боғлиқ тарзда бир қадар ойдинлаштиради, аниқлайди. Инсонпарварлик, ватанпарварлик, миллий ғурур, байналмиллатчилик, адолат, яхшилик қилиш, бурч, қадр-қиммат, масъулият, виждон, ҳалоллик, ростгўйлик, поклик, талабчанлик каби ахлоқий фазилатлар ўқитувчи одобида педагогик фаолияти билан боғлиқ равишда таҳлил қилинади. Болаларга яхшилик қилиш, ўқитувчилик бурчи, ўқитувчилик шаъни, қадр-қиммати, ўқитувчилик масъулияти, ўқитувчилик виждони, талабчан ва адолатли бўлиш, ўқитувчининг маънавий қиёфаси, ҳалоллиги, поклиги, ростгўйлиги кабилар ўқитувчи ахлоқининг муҳим фазилатлари ҳисобланади. Уларни чуқур ва нухта ўзлаштириш бўлажак ўқитувчи учун катта амалий аҳамият касб этади.

Яхшилик қилиш

Умуминсоний ахлоқий қадриятлар орасида яхшилик қилиш фазилати муҳим ўрин эгаллайди. Марказий Осиё халқларининг қадимги ёдгорлиги — «Авесто»да эзгу фикр, яхши сўз ва яхши ишлар инсоний фазилат сифатида улуғланади. Йиллом таълимотида бошқаларга яхшилик қилиш инсоннинг табиий эҳтиёжи, вожиботи бўлиши кераклиги тушунтирилади, аниққса, ота-онага, аёллар, ёш болаларга яхшилик қилиш жуда қадрланади.

Ота-боболаримиз доимо яхши ният, яхши орзу-истаклар билан яшаганлар. Ўзларидан яхши ном қолдиришга интиланлар. «Яхшиларга — яхшилик қилдим, ёмонларни эса ўз ёмонликларига топширдим» (Амир Темур ўғитлари. Тошкент, «Навруз», 1992, 17-бет).

Кишиларнинг феъл-атвори, юриш-туриши, хатти-ҳаракати, гап-сўзи уларнинг хулқига боғлиқ. Яхши хулқ эгаси бўлган киши одамларга яхшилик қила олади. Абдулла Авлоний яхши хулқлар қаторига: фатонат, диёнат, исломият, назокат, ғайрат, риёзат, қаноат, шижоат, илм, сабр; ҳилм; интизом, миқёси, виждон, ватанни суймак, ҳаққоният, назари ибрат, иффат, идрок ва зако, ҳифзи лисон, иқтисод, виқор, итоат, ҳақшунослик, хайрихоҳлик, мунислик, садоқат, муҳаббат, авф кабиларни киритади. «Эмди бу яхши хулқларни қўлга олмак учун ота-она, муаллим, устодларимиз ҳазратларининг ҳикматли насиҳатларини жон қулоғи бирла тинглаб, доим хотирда тутмоқ, ахлоқни яхши кишилар бирла улфат бўлмак, ахлоқни бузуқ, ёмон кишилардан қочмоқ лозимдур» (Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Тошкент, «Ўқитувчи», 1992, 16-бет).

Улфат Маҳкамовнинг «Ахлоқ-одоб сабоқлари» (Тошкент, «Фан» 1994, 134-бет) асарида: адолат, ақл, бахт, бурч, ватанпарварлик, вафо, дўстлик, иймон, инсоф, инсонпарварлик, камтарлик, латофат, лафз, мардлик, меҳмондўстлик, меҳнатсеварлик, миллий ғурур, одамийлик, поклик, сабр-қаноат, сахийлик, тўғрилик, яхшилик, ҳаё, ҳиммат каби умуминсоний ва миллий-ахлоқий сифатларнинг мазмуни очиб берилган. Улар кишиларни яхшиликка даъват этувчи фазилатлардир. «Инсон дунёга яхши иш қилиш, яхши из қолдириш учун келади, яхши фарзандларни тарбиялаб, қилган яхши ишлари ва қолдирган яхши сўзларига муносиб ворислар тайёрлайди». (Қаримов И. А. Халқнинг оташқалб фарзанди. Тошкент, «Ўзбекистон», 1992, 28-бет).

Яхшилик — ижобий ахлоқий фазилат бўлиб, хулқий сифатларнинг мажмуини, инсон фаолляти ёки бирор хатти-ҳаракатига ижобий муносабатнинг йиғиндисини ақс эттиради. Яхшилик — кишининг ахлоқий онги ва ахлоқий тажрибасида жамият ва шахс манфаатларининг бирлигини ақс эттириб, шахсга ва жамиятга манфаат келтирадиган, ижтимоий тараққиётга мос келадиган фазилатдир.

Ўқитувчи одобида яхшилик фазилатига педагогик

фаолният билан боғлиқ ҳолда, ўқитувчининг яхшилиги шаклида аниқлик киритилади. Унда ўқитувчи ва ўқувчилар жамоаси манфаатларининг бирлиги, муаллим ва ўқувчи мақсадининг бирлиги, таълим ва тарбиянинг самараси учун курашнинг бирлиги асос этади. Яхшилик фазилати муаллимнинг ҳам, ўқувчиларнинг ҳам, она-оналарининг ҳам яхши ниятли, хайрихоҳ, меҳрибон бўлишини тақозо қилади. Яхшилик қарор топиши учун педагоглик жараёнида ёмонликка мurosасиз бўлиш, яхши истак билан ҳуш муомала қилиш, яхши қилтиқ, яхши хатти-ҳаракатларнинг бирлиги зарур.

Ўқитувчилик бурчи

Умуминсоний ва миллий ахлоқда бурч тушунчаси ҳар бир кишининг ўз вазифасини тўлиқ бажариши, бошқаларга тўғри муносабатда бўлишини ифодалайди. Бурчда шахснинг жамиятга бўлган муносабати намоён бўлади. Ўз бурчига содиқлик ҳар бир кишига обрў, шон-шараф келтиради. Кишининг ўз бурчига содиқлиги жамиятга, Ватанга, меҳнатга, oilага, фарзандларига бўлган муносабатда билинади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида фуқароларнинг ҳуқуқлари билан бир қаторда бурчлари ҳам белгиланган. Қонунларга риоя этиш, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилиш; Ўзбекистон халқининг тарихий, маданий ва маънавий меросини авайлаб асраш; атроф — табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш ҳар бир фуқаронинг бурчидир. Бурчга содиқлик ҳар бир кишининг одоби, ахлоқини кўрсатади. Катта ёшдаги кишиларни ҳурматлаш ёшларнинг бурчидир.

Ижтимоий бурчни юксак даражада англаш ўқитувчининг ахлоқий фазилати ҳисобланади. Муаллим болаларга ўргатадиган ғоялар унинг қалбидан жой олиб, дунёқарашнинг асоси бўлиши зарур. Ҳар бир инда, ҳар бир масалада муаллим ўз бурчига содиқ, қатъий принципили бўлиши, ҳар қадамда унга амал қилиши зарур. Муаллимнинг мафкураси фуқаролик руҳи билан сўғорилган бўлса, ижтимоий бурчни виждонан ҳис қилишга, интизомлилик, ўз хатти-ҳаракатларини назорат қила билиш; камтарлик, инсонпарварлик, ўз қадр-қимматини тўғри баҳолай олишга имкон беради.

Ўқитувчи ёш авлодга таълим-тарбия бериш соҳасидаги ўз бурчинини зўрлик туфайли юклатилган маж-

бурният эмас, балки ўз ҳаётининг маъносини, ишонч ва виждон даъвати деб ҳисоблайди. Фуқаролик бурчини ҳис этиш бутун халқ ва Ўзбекистон давлатининг буюк келажаги тўғрисида ғамхўрлик қилишнинг тақозо этади. Давлат олдигаги бурчини юксак англаган, мафкуравий пок баркамол муаллим инсонга иззат-ҳурматли, ёшларга ғамхўр, меҳрибон, бошқаларга ёрдам қўлини чўзинишга доимо тайёр турадиган кишидир. Ўқитувчи ахлоқда бурч ҳисси Ватанни севиниш, унинг порлоқ келажаги учун ғамхўрлик қилишнинг талаб этади. Ўқитувчи одобда ватанпарварлик бурчи байналмилалчилик туйғуси билан чамбарчас боғлиқдир.

Педагогик ва бадний адабиётларда муаллимнинг ижтимоий бурчини юксак даражада англаши ўқувчининг ҳаётида умрбод из қолдирган, унинг ҳаёт йўлини белгилашга сабаб бўлган мисолларни кўпзаб учратини мумкин. Мана улардан бири:

Воқеий ҳикоят. Ингирманчи, ўттизинчи йилларда Ўзбекистонда мактаб — маориф ишларини ташкил этишда фаол қатнашиб, меҳнаткаш халқ болаларига илм-зиё тарқатган отахон муаллимлардан бири — академик Сиддиқ Ражабович Ражабовдир. У киши Ингирманчи йилларнинг ўрталарида Ғузор туманидаги Авғанов қишлоғида бошланғич мактабда муаллимлик қилганлар. У кишидан таълим олган ёшлар орасида ака-ука Азиз ва Али Ҳайдаровлар бўлган. Ака-ука Ҳайдаровлар устоз изидан бориб Қарши шаҳрида 1927 йилда очилган педагогика техникумига ўқишга кириб, уни 1931 йилда биринчилар қаторида битириб чиққанлар. Ғузор тумани халқ таълими тизимида узоқ йиллар ишлаган, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи Азиз Ҳайдаров ўз хотираларида шундай деб ёзади: «Мен сизнинг тўнғич шогирдларингиздан бириман. Ўша Ингирманчи йилларда ёшларни, халқимизни саводли, билимли қилиш йўлида кўрсатган жонбозлигингиз, ғайрат ва шижоатингиз ҳамон кўз олдимда гавдаланиб туради. Сиздек муаллим бўлишга нитилиб, Қарши педагогика техникумига ўқишга кирдим ва уни битириб чиқдим. Маориф тизимида Ғузор, Деҳқонобод туманларида кўп йиллар ишлаб обрў-эътибор топдим. Сиз бизларга хат-савод ўргатиш билан бирга ҳалоллик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик каби ахлоқий фазилатларни ҳам сингирдингиз. Берган барча билимингиз ва тарбиянгиз учун миннатдорман».

Ўқитувчилик бурчи таълим-тарбия ишларини ба-

жаришга ва муаллимнинг шахсига нисбатан жамият қўядиган ахлоқий талаблар ва йўл-йўриқлар мажмундир. Ўқувчилар, касбдошлари, ота-оналар билан ҳушмуомала, яхши муносабатда бўлиш, танлаган касби учун педагоглар жамоаси ва жамият олдидagi масъулиятини ҳис этиш шулар қаторига кириadi. Ёшларни умуминсоний ва миллий қадриятлар руҳида тарбиялаш ўқитувчилик бурчининг асосини ташкил этади.

Ўқитувчилик бурчининг мазмунини таълим-тарбия жараёнининг моҳияти билан белгиланади. Бу жараёнда ўқувчилар инсоният асрлар давомида танлаган билим, кўникма ва малакаларни эгаллаб оладилар. Шунингдек, ўқитиш жараёнида муаллимнинг бажараётган ишига муносабати ҳам, унинг шахсий фазилатлари ва қўйиладиган ахлоқий талаблари акс этади. Ўқитувчилик касбини танлаган киши бу ахлоқий талаблар ва йўл-йўриқларни албатта бажариши зарур.

Педагогик амалиётда муаллимлар ўз педагоглик бурчларини бажаришга ҳалол интиласалар ҳам уни шароитлари турлича бўлгани учун бир хил натижага эришавермайдилар. Бунинг оқибатида шахс билан жамият ўртасида маълум даражада қарама-қаршиликлар вужудга келади. Бу келишмовчиликлар турлича бўлиши мумкин. Киши ўқитувчилик бурчини англаса ҳам бирор шахсий мулоҳазага кўра ўз бурчини бажаришни истамаслиги мумкин. Бундай ҳоллар камроқ учраса ҳам умумий ишга, ўқувчилар тарбиясига зарар етказади. Жамоатчилик таъсири ва маъмурий йўللار билан уни бартараф этиш лозим.

Баъзан муаллим бурчи нима эканлигини ва уни бажариш зарурлигини тушунади, лекин уни амалга оширишга — масалан, ҳар кунини ўз билиминини ошириш устида ишлашга, бошланган ишини охиригача етказишга иродаси чидамайди ёки ўзини сафарбар этолмайди. Натижада жамиятнинг муаллимга қўйган ахлоқий талабига путур этади. Мактаб жамоаси бундай ҳолларда ўқитувчига нисбатан талабчанлигини ошириши зарур.

Ўқитувчилик бурчи ақл билан ҳиссиётнинг бирлигидан иборат. Муаллим касбига нисбатан қўйиладиган талабларнинг моҳияти ва мазмунини билса, унинг шахс ва жамият учун муҳимлигини англаса, бу вазифаларни бажариш учун ўзида қобилият борлигини сезса, педагог учун зарур фазилатларни тарбиялаш йўллариини белгиллаб олса — шундагина унда профессионал бурчи

шакллана бошлайди. Шундагина муаллим белгиланган хатти-ҳаракатларни ўз ихтиёри билан амалга ошира бошлайди, демак, унда бурч ҳисси шаклланган дейиш мумкин. Ўқитувчининг энг муҳим бурчларидан бири ўз билимларини мунтазам ошира боришдир. Бунинг учун эса юқоридагилар билан бирга моддий имконият ва шароитлар ҳам бўлиши зарур. Ўзбекистон давлати ўқитувчилар, маориф, маданият ходимларининг уй-жой шароитларини яхшилаш, уларга ҳар хил енгилликлар яратиш, маошларини оширишга эътибор бериб келмоқда. Тошкентда, вилоят марказларида педагогик ходимлар малакасини ошириш институтлари ишлаб турибди, туманларда ташкил этилаётган курсларда муаллимлар малака оширмоқдалар. Ўқитувчилар мустақил ўқиб, ўз билимларини оширишлари учун давлат тилида қўлаб методик адабиётлар, қўлланмалар, тавсияномалар чоп этилмоқда.

Ўқитувчилик масъулияти

Шахс ахлоқини тавсифлайдиган белгилардан бири масъулиятдир. Бошқа кишилар олдидаги ўз бурчини англаш ва уни киши ҳуқуқининг рағбатига айлантириш, одам ўз фаолиятини бошқаларга қўпроқ яхшилик қилишга оғли ва ихтиёрий равишда йўналтириши масъулият тушунчасининг мазмунини ташкил этади.

Ўзбекистон Президенти Н. А. Каримов Олий Мажлис кенгашларида сўзлаган нутқларида Ўзбекистон фуқароларида айниқса, раҳбар ходимларда онглилик даражасини ошириш ва топширилган иш учун масъулият ҳиссини ўстириш муҳим эканлигини қайта-қайта таъкидламоқда. Мамлакатимизда демократияни янада ривожлантириш тўғрисида гапириб, демократия берадиган ҳуқуқлар мамлакатимиз халқининг манфаатларига хизмат қилиши зарур, деган эди. Бозор иқтисодиёти шароитида, ислоҳотларни амалга ошириш мураккаб кечаётган ҳозирги даврда демократия бу — берилган ҳуқуқлардангина иборат эмас, балки юсак фуқаролик масъулияти ҳамдир. Бу ҳуқуқлар қанчалик қўн бўлса, фуқароларнинг жамият олдидаги масъулияти ҳам шунча юсак бўлади.

Ўқитувчининг масъулияти — масъулият тушунчасининг бутун мазмунини сақлаган ҳолда муаллимнинг фаолияти ва таълим-тарбия жараёнининг аниқ вази-

фаларини ҳам ўз ичига олади. Ўқитувчи зиммасига бола шахсини баркамол инсон сифатида тарбиялаш масъулияти юкланади. Муаллим ўқувчиларга чуқур назарий билимлар бериши, уни ҳаётга, меҳнатга тайёрлаши лозим. Шу билан бирга у боладаги мавжуд лаёқат ва қобилиятларни пайқаб, алоҳида ёндашилиш, унда мавжуд бўлган ижобий ахлоқий фазилатларни авайлаб ўстириши лозим.

Муаллим синфда жамиятнинг, халқнинг, давлатнинг вақили сифатида ўқувчилар жамоаси билан ёлғиз ўзи ни олиб боради. Бундай шаронда ўқитувчининг масъулияти унинг хулқини тартибга солиб турадиган, бошқарадиган куч, ўқувчиларга таъсир ўтказиш даражасининг асосий мезони ҳисобланади. Жамиятнинг келажаги, ота-онанинг умиди, нури-дийдаси — фарзанднинг тақдир, келажаги унинг қўлига ишониб топширилган. Муаллим ўқувчиларнинг билимига баҳо қўяди, баҳо эса жамиятнинг, катталарнинг, ота-онанинг болага муносабатини белгилловчи мезон, омиллардан биридир. Яхшилик, адолат, шаън, қадр-қиммат, инсонийлик кабиларнинг мавжудлигига болада ишонч, ни вужудга келтириш ҳам ўқитувчининг масъулиятига боғлиқ. Шуниси ҳам борки, бунини қўйинча назорат қилиб ҳам бўлмайди. Бу муаллимнинг виждонига ҳа-вола қилинади.

Ўқитувчилик қилаётган ёки муаллимлик касбинини танлаган кишилар ўз зиммаларига қанчалик юксак, наарафли масъулият олаётганликларини тасаввур этишлари лозим. Олий ёки ўрта махсус педагогика ўқув юртини битириб, муаллимлик фаолиятини бошлаган киши барча ўқувчиларга ўзини яқин тутини, одобни, одиллиги билан болаларга ижобий ахлоқий намуна кўрсатиши зарурлигини ёддан чиқармаслиги керак.

Ўқитувчилик шаъни ва қадр-қиммати

Умуминсоний ва миллий ахлоқнинг муҳим фазилатларидан бири инсонлик шаъни, қадр-қимматидир. Кишининг қадр-қиммати, аввало, умумий ишга қўшаётган ҳиссасининг салмоғи ва сифати билан белгиланади. Бозор иқтисодиётига асосланган жамиятда инсон ўз меҳнатининг салмоғи ва сифати билан, ақлий ва жисмоний меҳнатининг самараси билан, ишбилармонлиги билан қадрланади. Ҳалол меҳнат кишининг қадрини, иззат-ҳурматини оширади. Киши ўз меҳнатининг

қадрига етиши, у бажараётган иш жамиятда аҳамият-ли эканлигини тушуниши лозим. Кишининг умумий ишга қўшаётган ҳиссасининг салмоғи, у қайси вази-фани бажараётганлигида эмас, балки, ўз ишини қан-чаллик яхши, сидқидилдан бажаришига боғлиқ. Инсон-нинг қадр-қиммати унинг мансаби, касби-коридан кўра ҳам кўпроқ ўз касбинин қандай бажаришига, унинг одоби ва хулқ-атворида боғлиқдир.

Бу фазилат ўқитувчи одобда муаллимнинг қадр-қиммати, шаъни деб аталади. У, аввало, ўқитувчидан ўз ишининг устаси, камтар бўлиши, шу билан бирга педагоглар ва ўқувчилар жамоасида ўзини тута би-лишинин талаб этади. Синфга мактаб директори, назо-ратчи ёки бошқа кишилар дарсин кузатишга, текши-ришга кирган пайтларида муаллим «ғафлатда» қол-маслиги лозим. Бундай пайтларда ўқитувчи, аввало, ўз ўқувчилари олдида синовдан ўтади. Бунда ўқитув-чи ҳовлиқиб, шонилиб қолса, жаҳли чиқса, ўз хулқи-ни ўзгартирса, ўқувчилар олдида унинг бурди, қадри кетади. Аксинча, муаллим бундай ҳолларда ўзини мағ-рур тутса, дарсин одатдагидек ўтаверса, болаларнинг ҳурматини қозонади. Ўқувчилар бундай воқеаларни узоқ вақт эса қолдирадилар, гапланиб, ўртоқларига айтиб юрадилар. У катта тарбиявий аҳамияга эга бў-лади.

Муаллим мактаб раҳбарлари, ҳамкасблари ва бош-қалар билан муомала, муносабатда кибр-ҳавога берил-маса, манманлик қилмаса ёки ўринсиз итоатгўйлик, ҳокисорлик, лаганбардорлик қилмаса, унинг ўқувчи-лар олдида обрўси, қадр-қиммати ортади.

Ўқувчилар билан муомалада уларнинг инсоний қадр-қимматларини ҳурматлаш, талабчанликни инсонпар-варлик билан узвий боғлай билич, болаларнинг қоби-лняти ва кучига ишонч билан қараш, ўқувчиларга улар бажара оладиган ва аста-секин тобора мураккабланиб борадиган вазифалар бериш катта тарбиявий аҳамиятга эга. Бу болани шахс сифатида ва ахлоқий жиҳатдан шакллантира боради, ярамас хатти-ҳаракатлардан, хулқи бузуқлик йўлига кириб кетишдан асрайди, бола ўз кучига ишониб ҳаракат қиладиган бўлади, ёмон қи-лиқлардан ўзини тияди.

Кишининг шаъни — юксак инсоний фазилат бўлиб, ўз-ўзига бўлган муносабати, унга атрофдаги кишилар ва жамиятнинг муносабатини ҳам билдиради. Киши-нинг шаъни — шахснинг хизматларини жамият томо-

нидан тан олинishiдир. Шаън, кишининг шаъни деганда одамнинг ёки у мансуб бўлган социал гуруҳнинг қадр-қиммати, яхши номи, обрўси, шухрати, донг чиқариши кабилар ҳам назарда тутилади (Оила шаъни, олимлик шаъни, ўқитувчилик шаъни, раҳбарлик шаъни каби). «Биз она Ўзбекистон истиқболини, унинг шаъну шавкатини қандай ҳимоя этишини ота-боболаримиздан мерос қилиб олишимиз ва унинг ҳимоясига ҳамisha тайёр турмоғимиз даркор» (И. А. Каримов. «Ватан саждагоҳи каби муқаддасдир». Олий Мажлиснинг иккинчи сессиясида сўзлаган нутқи. «Халқ сўзи», 1995, 6 май).

Шаън тушунчаси билан қадр-қиммат узвий боғлиқдир. Қадр-қиммат киши теvarак атрофидаги одамларнинг ҳурматига сазовор бўлганини жамоатчилик томонидан тан олинishiдир. Кишининг шаъни ва қадр-қимматини оёқ ости қилиш мумкин эмас. У бизнинг мамлакатимизда, давлатимизда қонун билан ҳам, жамоатчилик фикри билан ҳам ҳимояланади. Жамоанинг шаъни ва қадр-қиммати, касбнинг шаъни ва қадр-қиммати каби тушунчалар одамлар онгида мустаҳкам қарор топса, айрим кишиларнинг шаъни ва қадр-қиммати ҳам тан олинади.

Ўқитувчи одобида муаллимнинг шухратпарастлиги ва манманлиги қораланади. Бунинг бонси шундаки, ўқитувчилик фаолияти аввало, умумхалқнинг бахт-саодати учун хизмат қилишга йўналтирилган. Ўқитувчилик шаънини жамоатчилик тан олган бўлиши керак, акс ҳолда унинг маъноси қолмайди. Муаллимнинг шаъни ва қадр-қиммати унинг хизматлари ва ахлоқий фазилатларини жамоатчилик томонидан тан олинishiи ҳамдир.

Педагоглик ишида бошқа касбларга нисбатан субъектив фактлар ҳар бир кишининг шаъни ва шахсий қадр-қимматини эътиборга олиш кўпроқ талаб этилади. Ўқитувчи, аввало, ўз қадр-қимматини ўзи сақлай билмоғи керак, педагоглар жамоасидаги урф-одатлар, аёнчалар, ахлоқий муносабатлар ҳам ўқитувчилик шаъни ва қадр-қимматини асрашга қаратилмағи лозим. Педагоглик шаъни ва қадр-қимматини нотўғри тушуниш таълим-тарбия ишида салбий оқибатларга олиб келиши мумкинлигини унутмаслик керак. Масалан, кўра-била туриб ўқувчининг баҳосини ошириб қўйиш, мактабга назоратчилар келганда ўқитувчиларнинг фаолияти активлашиб қолган ёки ҳисобот учун номигагина тарбиявий тадбирларнинг сонини кў-

пайтириш кабилар ўқувчилар тарбиясига салбий таъсир этади, бу болаларни қалбакичиликка ўргатади. Ўқувчилар олдида ўқитувчининг ва жамоанинг обрўсига таъсир этади. Ўқитувчининг педагоглар жамоаси шаънини ўқув юрти шаънини сақлаб қоламан деб шаън, қадр-қиммат тушунчаларини нотўғри англаб қилган хатти-ҳаракатлари педагогик одоб нормаларининг бузилишига олиб келади ва ўқувчилар тарбиясига зарар етказади. Бундай ҳодисалар айрим ҳолларда учраб туради.

Ўқитувчи одобида шаън, қадр-қиммат тушунчаси ўқитувчининг педагоглар жамоасида эгаллаган ҳурматини билдиради, шу билан бирга ўқувчилар ва ота-оналар орасидаги ҳурматини ҳам ифодалайди. Муаллимнинг ўқувчи қадр-қимматини ҳурмат қилиши ўқувчилар орасида муаллимнинг ҳурмати ва қадр-қимматини ошириш шартларидан биридир. Педагоглик бурчи хатти-ҳаракатлари педагогик одоб нормаларининг бузилишидан ўқувчиларда шаън ва қадр-қиммат ҳиссини ўстиришни талаб этади. Бу, ўз навбатида, болаларга бўлган ҳурматни уларга нисбатан ишонч ва талабчанлик билан боғлаб олиб боришни тақозо қилади.

Ўқитувчилик виждони

Виждон кишининг ўз хатти-ҳаракати, қилмини, юриштиришни учун одамлар, жамоатчилик олдидаги масъулият туйғусидир. У диёнат, инсоф, ҳалоллик, софдиллик деган маъноларни ҳам билдиради. Абдулла Авлоний: «Виждон деб руҳимизга, фикримизга таъсир қиладурган ҳиссиёт, яъни сезув — туймакдан иборат маънавий қувватни айтиладур» деб таъриф берган эди (Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Тошкент, «Ўқитувчи», 1992, 27-бет). Унинг фикрича виждон кишининг феъл-атвори ва ҳаракатларининг яхши ва ёмонлигини, фойдали ёки зарарлигини кўрсатади. Виждон инсон ақли ва фикрининг ҳақиқий мезонидир. Унинг ёрдамида ҳар бир киши ўз камчиликларини ва бошқаларнинг феъл-атворини ўлчайди, баҳолайди. «Агар ишлаган иши шариат, ақл ва ҳикматга мувофиқ бўлса, муҳаббат қилур, қабохат ва ёмон ишларини қилса, нафрат қилур» (Ўша асар, 27-бет). Виждон яхши хулқларнинг манбаи бўлгани учун ҳам виждонли кишилар ҳар бир ишни беғараз ва ҳолис инят билан бажарадилар ва бундайлар бошқалар назарида мақбул ва суюкли кишилар ҳисобланади. Виждонсиз кишилар эса ўз қилган амаллари

оқибатида ҳасрат ва надомат чекиб, виждон азобига гирифтор бўладилар. Виждонли саломат кишилар пиймонли ва эътиқодли бўладилар. Шод ва хуррамликда умр кечирадилар.

Педагогик фаолиятда ўқитувчининг виждонли таълим-тарбия жараёнида ахлоқий йўл-йўриқларини ва касбий бурчини қандай бажараётганини, назорат қилувчи маънавий кучдир. Ўқитувчи фаолиятида, ахлоқда, ҳуққда виждон ўз-ўзини назорат қилиш воситасидир. Ўқитувчилик бошқа касблардан ўзининг шу жиҳати билан кескин ажралиб туради. Ўқитувчилик виждонли муаллимни ўз билими, тажрибаси ва қобилиятини тўла ишга солиб, бошқаларни ўқитиш, тарбиялаш ва маърифатли қилишга даъват этади. Виждонли ўқитувчи таълим-тарбия ишларини юксак даражада амалга ошириш учун қўлидан келган барча ишларни қилади.

Агар кишида ўқитувчилик қилишга қобилият, педагогик фаолиятга қизиқиш, истеъдод бўлмаса, жамият талаб қиладиган даражада болаларни ўқита олмаса, агар у кун ўтказиш учунгина муаллимлик қиладиган бўлса, бу — ўқитувчилик виждонининг йўқлигини кўрсатади. Виждонли ўқитувчи кечиримли бўлади. Агар у таълим бераётган болаларнинг билими паст, ҳуққда қусурлар, камчиликлар учраётган бўлса, бундан ўқитувчи виждонан қийналади. Ўқитувчининг виждонини фақат унинг ўзини назорат қилиш мумкин. Муаллим назоратчилар иштирок этаётганда ўқувчилар билан олдиндан тайёрлаб, машқ қилиб қўйган дарсни қайта ўтиши, кузатувчилар бунини сезмаслиги ёки аниқлай олмаслиги, пайқамаслиги ҳам мумкин. Шунинг учун ҳам ўқитувчининг ҳалоллиги, инсофлиги педагогик виждонининг мезони ҳисобланади.

Ўқитувчилик виждонли муаллимни болалар билан муомала-муносабатда оқилона таваккал қилишга ундайди, педагогикка тўғри келмайдиган хатти-ҳаракатлардан тияди, бола ўқинини бўшаштириб юборса, ёки ҳуққда бирор салбий ўзгариш рўй берса, беором қилиб қўяди; зарур бўлиб қолса, уй-рўзгор ишларини ҳам йиғиштириб қўйиб, дарсдан таниқари вақтларда ҳам мактабга бериб синфдан таниқари ишлар билан шугулланишга даъват этади. Педагогик виждонли ўқитувчининг сезgirlлиги, хушёрлигини оширади. Педагог учун ўз хато, камчиликларини ақл кўзи билан ҳам, қалб кўзи билан ҳам сеза олиш хислати жуда муҳимдир.

Таълим-тарбия ишларининг самарадорлиги фақат

Ўқитувчининг ўзигагина эмас, балки ота-оналар, касбдошлари билан ҳамкорликка ҳам боғлиқдир. Ўқитувчилик виждони муаллимни ахлоқ қондаларига ўзи амал қилиш билан бирга бошқалардан ҳам ахлоқ нормаларини бажаришни талаб қилишга ундайди. Виждонли муаллим ўзи ёки касбдошлари хато қилиб қўйганидан хижолат тортади, ор-номус қилади. Ўқитувчи одобида бу туйғу айниқса кўзга яққол ташланади. Ҳақиқий педагог касбдоши ёки ўқувчиси содир этган қўполликдан ҳам афсусланади, хижолат чекади. Бундай эмоционал ҳолат болага кучли тарбиявий таъсир этади. Ор-номус виждонлиликнинг мезонидир.

Ўқитувчилик виждони ахлоқий маданиятликнинг ифодасидир. У фаол таъсир ўтказиш хусусиятига эга бўлиб, болаларда виждон, шаън, қадр-қиммат ҳақидаги тасаввурларни ҳосил қилади. Шунинг учун ҳам ўқитувчининг виждони донмо пок бўлмоғи керак. Муаллим ҳамма вақт ўз-ўзини, ўз хатти-ҳаракатларини ўқувчилар ва ота-оналар кўзи билан назорат қилиб бориши керак. Муаллим боланинг кўз олдида келажакнинг тимсоли сифатида намоён бўлмоғи лозим. Чунки бугун ундан сабоқ олаётган ўқувчилар ўн беш-йигирма йилдан сўнг жамият ҳаётида, ижтимоий меҳнатда фаол қатнашади. Муаллим бугун қандай яшаб, қандай ишлаб, ўқувчиларни қандай ўқитган бўлса, унинг тимсоли ўқувчилари учун уларнинг ҳаёт йўлини ёритувчи ахлоқий нур бўлиб хизмат қилади. Муаллимнинг ўз виждонига ҳилоф қилган ҳар бир иш, нафақат бугун унинг атрофидаги кишилар учун, балки жамиятнинг келажаги учун ҳам зарарлидир. Педагоглик виждони ўқитувчидан фақат бугунни эмас, балки ўз ўқувчиларининг келажакини ҳам ўйлаб қадам босишни талаб этади.

Талабчан ва адолатли бўлиш

Ўқитувчининг профессионал ахлоқий фазилатларидан бири талабчан ва адолатли бўлишдир. Муаллимнинг талабчанлигида унинг бола шахсига чуқур ҳурмат, боланинг кучи, қобилияти ва имкониятларига бўлган ишончи ифодаланади. Бу ҳақиқий инсонпарварликнинг намоён бўлиши, яъни ривожланаётган бола шахси тўғрисида, жамият учун фойда келтира оладиган баркамол кишини тарбиялаш тўғрисидаги ғамхўрликдир. Ўқувчилар лоқайдликни ёқтирмайдилар, аксинча яхши ният билан оқилона қилинган талабчанлик уларнинг муаллимга ҳурматини оширади.

Ўқитувчи аввало ўзига инсбатан талабчан бўлмоғи керак, шундагина унинг болага инсбатан қўяётган талаблари ўришди, самарали бўлади. Муаллимнинг талабчанлиги адолатлилик билан узвий боглиқ бўлмоғи зарур. Куч адолат ва ҳақиқатдадир! Адолат тушунчасининг мазмунида ҳақиқат, поклик, тўғрилиқ, куч-қудрат мужассамдир. Адолатлилик умуминсоний ва миллий ахлоқимизнинг муҳим ҳислатларидан ҳисобланади. Ислом таълимотида адолат, адолатли бўлиш фазилати юксак қадрланади. Адолат кишилар ўртасидаги ўзаро муносабатларда одиллик билан иш тутишни тақозо қилади. Адолатлилик кишида ўткир ақл, соф мулоҳаза, олижаноблик ва мардлик мавжудлигини билдиради. Адолатли бўлиш, ўз сўзида туриш, қатъийлик демакдир. Адолатли киши софдил, кўнгли хотиржам, хавф-хатар, кулфатдан узоқ бўлади, одамларнинг ишончини қозонади.

Адолатлилик инсонийликнинг асоси ҳисобланади. Одобли ва инсонпарвар бўлиш учун адолатли бўлиш зарур. Адолат бошқа кишиларга муомала-муносабатда намоён бўладиган фазилатдир. Адолатли киши яхши хулқли одам ҳисобланади. Бундай одам ўзига раво кўрмаган бирор ишни бошқага раво кўрмайди. Адолатлилик ва инсонийлик кишини ёмон ишлардан сақлаш билан бирга бошқаларни ҳам хатоликлардан асраш, яхши йўлга солиш учун зарурдир. Адолатли киши бошқа бировга ёки жониворларга озор бермайди, зулм қилмайди. Ақл-идрок билан иш қилади.

Ўқитувчи одобида ҳалоллик фазилати педагогик фаолиятнинг ўзига хос хусусиятлари билан боглиқ ҳолда намоён бўлади. Ўқитувчи одобида адолатлилик муаллимнинг объективлигида, ахлоқий тарбияланганлик даражаси (инсонийлиги, принципиаллиги, яхшилиги)да, ўқувчилар ҳулқини, жамоат ишларига муносабатини, билимини баҳолашда намоён бўлади. Демак, адолатлилик бир томондан ўқувчиларга ўтказилган тарбиявий таъсирни баҳолашнинг мезони ҳисобланади. Муаллимнинг ўқувчиларга ва педагогик жараён қатнашчиларига бўлган муносабати манманликдан, ноҳилисلىк, ўзбошимчаликдан холи бўлиши лозим. Шундагина у адолатли ҳисобланади. Муаллимлик ишининг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, у ҳар кун и ўқувчилар билан учрашади, уларнинг билимини, ҳулқини баҳолайди. Яхши ишларини рағбатлантиради, ножўя хатти-ҳаракатлари, шўхликлари учун танбеҳ беради. Албатта, муаллимнинг

фикри, мулоҳазалари, баҳоларида нисбийлик, субъективлик белгилари мавжуд. У ҳамма болаларга айнан бирдек, жуда тўғри муносабатда бўла олмаслиги мумкин. Лекин ўқитувчи ҳаммага нисбатан ҳолис ниятли, яхшилик қилишга интилувчи, болаларнинг келажаги, тақдири тўғрисида ғамхўрлик қилувчи, адолатли киши эканлигига барча ўқувчиларнинг ишончи қомил бўлмоғи даркор. Ўқувчиларда муаллим «ёқтирадиган», «ёқтирмайдиган» болалар бор деган фикр туғилмаслиги керак.

Ўқувчининг саволларини, жавобини, баъзан жуда ғалати бўлиб туюладиган мулоҳазаларини диққат билан тинглаш, унга тўғри йўл кўрсатиш, маслаҳатлар бериш, жавобини одилона баҳолаш муҳим тарбиявий аҳамиятга эга. Ўқитувчи боланинг мустақил ижодий фикрларини, тўғри жавобларини маъқуллаши, қўллаб-қувватлаши, рағбатлантириб бориши лозим. Боланинг жавоби нотўғри, фикрлари чалкаш, хато бўлса, муаллим буни ўқувчига етарли асослар билан исботлаб кўрсатиши керак. У ўз обрўсини пеш қилиб, «мен шундай дедимми, демак шундай» деб туриб олмаслиги, балки ўз фикрини фактлар, илмий далиллар билан исботлаши талаб этилади.

Ўқитувчининг таълим-тарбия соҳасидаги ижтимоий қимматли хатти-ҳаракатлари адолат мезони билан баҳоланади. Адолатли муаллим, одил устоз деган номга сазовор бўлиш ҳар бир ўқитувчининг шарафли бурчидир. Бунда муаллимнинг ишчанлик ва ахлоқий фазилатлари ўз ифодасини топади. Адолатлилик бошқаларга яхшилик қилиш фазилати билан чамбарчас боғлиқ. Адолат бўлмаса, яхшилик бўлмайди. Шунингдек яхшиликсиз адолат ҳам бўлмайди. Педагогик одоб нуқтан назаридан адолатлилик, бу, таълим-тарбия жараёнини нормал амалга оширишнинг шарти ҳамдир. Педагоглик ишида адолатли бўлиш бу ўқувчининг ишончини қозонишдир. Бунинг учун эса боланинг қалбидагини, дилидагини билмоқ, тушунмоқ керак.

Ўқитувчининг адолатлилиги боланинг билимини баҳолашда кўпроқ намоён бўлади. Маълумки, умумтаълим мактабларида ўқувчининг билими беш баллик тизим асосида баҳоланади. Дастур материални тўлиқ ўзлаштирган ўқувчига «беш» баҳо қўйилади, мутлақо билмаган болага «икки» баҳо қўйилади. Маълумки, болаларнинг билимини ўзлаштиришга бўлган қобилияти, қизиқишлари бир хил эмас. Масалан, зеҳни ўткир ўқув-

чи дарс материални ҳеч қийналмай, бир пасда ўзлаштириб олиши мумкин. Иккинчи бола эса бунинг учун кўп меҳнат қилиши, интилиши керак бўлади. Муаллим ана шу ҳолатни эътиборга олмай иш тутса, ўқувчига нисбатан адолатсизликка йўл қўйган бўлади, унинг қўйган баҳоси айрим болаларни олға интилишга даъват этмаслиги мумкин. Зеҳни ўткир бўлгани учун меҳнат қилмай, куч сарфламай юқори баҳо олиш боланинг ахлоқига салбий таъсир этиб, ақлий ривожланишига тўсқинлик қилади. Айрим зеҳни ўткир болалар дарс жараёнида ўқитувчининг фикрларини тўлиқ ўзлаштириб олади ва шу билан чекланади. Уйда дарс тайёрламайди. Натижада унинг ақлий ривожланиши секинлашади. Ва аксинча, интилувчи, ҳаракат қилувчи болага баҳоси наст қўйиш ҳам унда ўз қобилияти ва кучларига, яхши ўқий олишига ишонмаслик туйғусини вужудга келтиради.

Боланинг билимини баҳолашда муаллимнинг адолатчилигини ўқувчилар ҳам ўзларича муҳокама қилиб, баҳолаб борадилар. Муаллим ўз фанидан бирор болага ҳадеб «икки» ёки «уч» баҳо қўйверса, бу билан ўқувчининг қобилиятсизга чиқариб қўйган бўлади, болада ўзининг инсоний қадр-қимматига ишончини, билим эгаллашда учрайдиган қийинчиликларни енгишга интилиш туйғусини барбод қилган бўлади. Муаллим ўқитиш жараёнида боладаги ўзгаришларини, ютуқларни пайқаб, рағбатлантириб, уни руҳлантириб бориши керак. Айрим муаллимлар илғор ўқувчининг билим ўзлаштириш даражасига қараб бошқа ўқувчига ҳам баҳо қўяди. Бир мактабда аълочи бўлиб ўқиган бола бошқа мактабга ўтганда «уч» олувчилар сафига тушиб қолиши ҳам мумкин. Муаллим ўқувчилар билимини баҳолашда адолатли бўлиш учун ҳар бир боланинг билим ўзлаштиришга сарфлаган куч-ғайрати, интилишларини ҳисобга олиши керак.

Ўқувчининг ҳулқини баҳолашда ҳам муаллимдан адолатли бўлиш талаб этилади. Агар муаллим боланинг ҳулқини, хатти-ҳаракатларини баҳолашда шу хатти-ҳаракатларга сабаб бўлган мотивларни эътиборга олмаса адолатсизликка йўл қўяди. Муаллим ёки ота-онанинг болага нисбатан адолатсиз хатти-ҳаракати, муносабати боланинг руҳиятига салбий таъсир этиб, неврозга сабаб бўлиши ҳам мумкин (Невроз — марказий асаб системасининг бузилиши натижасида юзга келадиган ва ички органлар фаолиятини сусайтирадиган ка-

саллик). Бола билан бўлган муомала-муносабатларда унинг тақдирига нисбатан лоқайдлик, унга ўринсиз бақириш, қўрқитиш, жаҳл қилиш кабилар шунга олиб келади.

Агар ўқитувчи қўйган баҳони бола адолатсизлик деб қабул қилса ва муаллим боланинг кундалик дафтарига шу баҳони қўйиб, ота-онасига: «тегишли чора кўриши» сўраб ёзиб юборса, бундай пайтларда ўқувчи муаллимдан нафратланиши ўқишдан кўнгли совиб, мактабни ташлаб кетиши ҳам мумкин. Адолатсизлик қилиш бошқа соҳаларга нисбатан таълим-тарбия ишига катта маънавий-ахлоқий зарар етказди. Муаллимнинг адолатсизлиги боланинг қалбини жароҳатлайди, мактабнинг шаънига путур етказди, катталарга бўлган ишончнинг йўққа чиқаради. Шунинг учун ҳам муаллимнинг ҳар бир хатти-ҳаракати, амалий ишлари адолатлилик намунаси бўлмоғи керак.

Билимдонлик, ҳалоллик, ростгўйлик

Билимдонлик, ҳалоллик, ростгўйлик — ўқитувчининг муҳим ахлоқий фазилати, маънавий бойлиги ҳисобланади. Бу фазилатлар инсоний муносабатларни гўзаллаштиради. Инсоннинг моддий эҳтиёжлари чеklangан бўлади ва тўла қондирилиши мумкин. Лекин маънавий эҳтиёжлар маънавий бойликлар сингари чексиздир. Киши яратган маънавий бойликларни қанчалик кўп ўзлаштира, унинг шахси шунчалик баркамол бўлади.

Ўқитувчининг маънавий бойлиги, билимдонлиги халқ манфаатига, ёшларнинг бахти, истiqболи, келажагига қаратилиши, хизмат қилишни зарур. Машҳур мутафаккир айтганидек, агар киши фақат ўзи учунгина ишласа, у машҳур олим, улуғ донишманд, ажойиб шоир бўлиши мумкин, лекин у ҳеч қачон ҳақиқий баркамол инсон бўла олмайди. Буюк киши бўлиши учун аввало жамият тараққиёти йўлида, инсониятнинг буюк орзу-истакларини рўёбга чиқариш йўлида хизмат қилмоқ ва бунинг учун зарур бўлса, ўз ҳаётини ҳам қурбон қилишга тайёр турмоқ керак.

Муаллимнинг билимдон бўлиши, инсоният яратган маънавий бойликларни кўпайтириши ва уни ёшларга астойдил ўргатиши, ўз ишидан қаноат ҳосил қилиши, ўз касбини, болаларни дилдан севиб, берилиб ишлаши — буларнинг барчаси ўқувчи шахсининг шаклланишига таъсир этади.

Ҳар томонлама билим ва юксак маданиятга эга бўлиш ўқитувчи одобининг талабларидан биридир. Бозор иқтисодиётига асосланган жамият кишининг идеали инсоннинг ақлий баркамол, маънавий бой, ишбилармон, ахлоқ-одобли, ҳалол, ростгўй, ўзини тута оладиган бўлишини тақозо қилади. Мактаб ўқувчилари бу идеалга интиладилар. Ўқувчига ахлоқий таъсир ўтказишнинг самараси ўқитувчининг чуқур билимли, юксак маданиятли, баркамол инсон бўлишига боғлиқ. Муаллим ўзи ўқитадиган фанни яхши билиши ва ундан тузукгина дарс бериши билангина бунга эриша олмайди. Ҳақиқий устоз ўз предметини билиш билангина чекланиб қола олмайди. У жуда кўп нарсаларни билишга, тушунишга, ҳис этишга интилиши лозим. Мафкуравий ҳаёт, бадиий адабиёт, тасвирий санъат, театр, кино, телевидение, мусиқа, архитектура, спорт — муаллим буларнинг барчасидан хабардор, уларни тушунадиган, қадрлайдиган бўлиши талаб этилади. Ўқитувчи ҳамма нарсани кўра оладиган бўлиши зарур, лекин ҳар жойдан бир шингил эмас, балки, аввало, ўз ишини, ўзи ўқитадиган фанни пухта билиши, шу билан бирга билимларнинг бошқа соҳаларига ҳам қизиқиши, улардан хабардор бўлиши керак.

Ўқитувчилик фаолияти учун бу сифатлар зарурий ҳисобланади. Илм-фан ривожланиб, янги технологиялар жорий этилаётган ҳозирги даврда болалар билим оладиган манбалар йил сайин кўпайиб бормоқда. Бадиий ва илмий-оммабоп китоблар, газета, журнал, радио ва телевизион эшиттиришлар, музей ва кўргазмаларга болалар жуда қизиқадилар, шунинг учун ҳам муаллим жуда кўп нарсани билиши, ҳамма нарсдан хабардор бўлиши керак. Ўқитувчи маданиятнинг бирор соҳасидан ҳам хабарсиз қолиши мумкин эмас. У болани қизиқтирадиган барча саволларга тўғри, ўринли жавоб қайтариши лозим. Ўз фанидан бошқа ҳеч нарсага қизиқмайдиган муаллим ўқитувчилар учун идеал бўла олмайди. Жамият ҳамма вақт ўқитувчининг умумий маданиятига жуда катта талаблар қўяди.

Ўқитувчининг маънавий қиёфасида ҳалоллик, ростгўйлик, ахлоқий поклик, оддийлик ва камтарлик муҳим фазилатлардан ҳисобланади. Бу фазилатлар кишига ички гўзаллик, маънавий поклик бағишлайди, кишининг қадр-қимматини оширади. Ҳалоллик муаллимнинг ички ва ташқи дунёсининг бирлигини, сўзи билан ҳаёти-ҳаракати тўғри келишини, ўқувчиларга, ҳамкасб-

ларига, ота-оналарига очиқ кўнгил ва самимий муносабатини ифодаловчи ахлоқий фазилатдир. У инсон характерининг моҳиятидан келиб чиқади. Ўқитувчининг ҳалоллиги ўз вазифасини виждонан ва оғли равишда бажаришда намоён бўлади.

Ўқитувчи ахлоқда ҳаллолик тўғрилиқни, ростгўйликни, мафқуравийликни, принципиалликни, ўзига, ўқувчиларга ва бошқаларга бўлган ишончни, самимийликни, сўз билан иш бирлигини, оддийлик ва камтарликни тақозо қилади. Ростгўйлик ўқитувчининг маънавий қиёфасини характерлайдиган ахлоқий фазилат бўлиб, кишининг сўзида, гапида ифодаланади. Ростгўйлик кишиларга доимо ҳақиқатни гапиришни, тўғри маълумот беришни, алдамасликни талаб қилади. «Қудратли инсонда доимо ростлик, заифликдан эрур ёлғону пастлик», деган эди Абулқосим Фирдавсий. Марказий Осиё халқларининг умуминсоний ва миллий қадриятларида ростгўйлик ва ширинсўзлик ўта қадрланади.

Ўқитувчининг ҳалоллиги, ростгўйлиги, поклиги Ва-таига, халққа, ёшларга муносабатиде намоён бўлади. Ҳалоллик ва ростгўйлик — камтарлик ва оддийликни тақозо қилади. Ҳалол ва ростгўй одам оддий ва камтар бўлади. Ўзига кўрсатилган иззат-ҳурматдан талтайиб, гердайиб манманликка берилиб кетмайди. Бу фазилатлар ўқитувчининг ахлоқли киши сифатида обрўсини оширади. Аксинча, муаллимнинг иккиюзламачилиги, сохта, қалбаки хатти-ҳаракатлари, принципсизлиги бола тарбиясига салбий таъсир этиб баъзан жуда оғир оқибатларга олиб келади.

Воқеий ҳикоят. Мактабни бундан ўн йилча олдин битирган киши бундай ҳикоя қилади: «Шу йил мактабга келган рус тили ўқитувчимиз Д. дарсни яхши ўтарди, бизга ҳар кун насиҳат қиларди. Инсоннинг бурчи, ахлоқий поклик, юксак принциплар ҳақида кўп гапирарди, кўтаринки руҳ, баландпарвоз сўзлар билан доим бирор тарихий фактни ёки машҳур кишиларни мисол келтириб гапирарди. Очигини айтсам бизларга унинг бу гаплари жуда ёқарди. У насиҳат қилганда биз қандайдир бирор янгилликни билиб олардик. Лекин бир кун худди шундай насиҳатгўйликдан сўнг қарасак, муаллимимиз бизга қандай яшашни ўргатар экану, ўзи ичувчи экан. Кечқурунлари унинг уйида ичкиликбозлик, қимор ўйини ҳам бўлиб турар экан. Синфдошларимиздан бири бир кун қишлоқдаги катта тўйдан сўнг ўқитувчимиз маст бўлиб, уйгача етолмай йўлда йиқилиб қол-

ганини кўрибди. Шундан сўнг бу ўқитувчи биз учун энг обрўсиз киши бўлиб қолди. У ҳамон бизга насиҳат қилар, лекин унинг гапларига энди ҳеч ким қулоқ солмас ишонмасди. Эсимда, бир кунни мактаб маъмурияти шу ўқитувчини мукофотлади. Мен билан партада бирга ўтирган бола ўйланиброқ қолди ва «Балки, шундай яшаш керакдир?», деди. Бу жуда хавфли мулоҳаза эди.

Муаллимнинг ёмон хулқи таъсирида бола ахлоқсизлик йўлига кириб кетиши мумкин. Чунки бундай воқеалар боланинг қалбида чуқур из қолдиради. Айрим оилаларда софдиллик, хушахлоқликдан кўра иккиюзламачилик устун келадиган баъзи ҳолатлар ҳам учраб туради. Бунинг устига яна муаллим мактабда бир хил ташириб, турмушда, уйда бошқача ҳаёт кечирганини, боз устига бундай муаллимни мактаб директори мукофотлаганини ўқувчи кўриб турса, бунинг оқибатини бир тасаввур қилинг. Бу ахлоқий тарбия нуқтан назаридан жуда хавфли. Бунинг натижасида бола муаллимга ҳам, бошқаларга ҳам ишонмайдиган, катталарни ҳурмат қилмайдиган, тартиббузар бўлиб кетиши мумкин.

Педагогик жараёнда муаллимнинг ҳалоллиги, ростгўйлиги, ўзини тута биллиш, ширинсўзлик каби ахлоқий сифатлари унинг шахсий иши эмас, балки ижтимоий қиймат ва аҳамият касб этади, профессионал зарурий фазилатларнинг таркибий қисми бўлиб қолади. Ижобий ахлоқий сифатлар бўлмаса ўқитувчининг билими, маҳорати ва бошқа хислатлари ўз қийматини йўқотади. Чуқур билим, педагогик маҳорат ва руҳий-маънавий хислатлар билан бир қаторда масъулият, қадр-қиммат, адолат, яхшилик исташ, ҳалоллик, ростгўйлик, камтарлик, виждонлилик каби ахлоқий фазилатлар муаллимнинг обрўсини оширади.

Хуллас, агар муаллим ўқувчилар унга хушахлоқ, энг баркамол инсон деб қараётганликларини қапчаллик ёдда тутса, болаларга унинг таъсири шунчалик кучлироқ бўлади, унинг ҳар бир мақтагани болага завқ бағишлайди, унинг ҳар бир танбеҳи бола қалбида шунчалик чуқур из қолдиради, барча тарбиявий ишлар таъсирили ва самарали бўлади. Ўзининг бирор ноўрин хулқи билан болаларга ёқмай қолган муаллимнинг аҳволи вой бўлади. Муаллим ахлоқининг поклигига ишонч йўқолса, ёки унга путур етса, ўша заҳотиёқ ўқитувчи нутқининг бурди кетади — унинг мақташи ҳам, танбеҳи ҳам ўз аҳамиятини йўқотади, авваллари болаларнинг унга ҳурмати ва муҳаббати тўғрисида кўнгли-хушлик билан осон-

гина битадиган ишлар энди болаларни қийнаш, мажбур этиш ва жазо бериш билангина бажарилиши мумкин.

Ўқитувчининг ахлоқий фазилатларидан яна бири — **ўз кучига ишонч**, лекин манманлик, мақтанчоқлик қилмасликдир. Муаллим ҳар донм олдинга қараб интилиши, ўз ишига, ўз-ўзига нисбатан талабчан бўлиб, ўз дарсларига танқидий қарай олиши лозим. Ўқувчилар, ҳамкасблари, назоратчилари унинг дарсларини юқори баҳолашлар ҳам муаллим бундан мағрурланиб кетмаслиги керак. У яхши ўтган дарсдан қаноат ҳосил қилган пайтларида бундан кўра ҳам тузукроқ ишлашга интиlsa, бу — ижодий камолот сари боришнинг тўғри йўлидир.

Қўрқоқлик, ўз кучига ишонмаслик, бировнинг кўмагига муҳтожлик, ўқитувчи ахлоқига, муаллимлик касбига мутлақо тўғри келмайди. Шунингдек, ўзига бино қўйган, мақтанчоқ, олифта муаллимни ҳам болалар ҳуш кўрмайдилар. Ўқитувчи ўз кучига ишониб, ўз фанини, болаларни, педагоглик ишини севган, ўзининг бутун кучини, қалб кўрнин унга сарфлаган тақдирдагина ўқувчиларининг ҳурматига сазовор бўла олади.

Маълумки, ўқитувчининг фаолиятида айрим жузъий хатолар, истиснолар, баъзан бирор ноўрин хатти-ҳаракат учраб қолиши ҳам мумкин. Муаллим бундай пайтларда ўз хатосини тушуниб, уни тан олиши, кечирим сўраши лозим. Бу яхши муаллимнинг қадр-қимматини тушириб юбормайди, балки аксинча, ўқувчилар муаллимнинг журъатига, унинг юксак ахлоқий фазилатларига ишонч билан қарайдиган бўладилар.

Ўқитувчи ўзи иккиланидиган айрим масалаларни, ҳатто ўқувчилар бу ҳақда сўраб қолсалар ҳам, болаларга иложи борица, айтиб қўймаслиги мақсадга мувофиқ. Чунки, мужмал хато жавоб бергандан кўра, бу масалани ҳозирча четлаброқ ўтиш маъқул. Навбатдаги дарсгача уни аниқлаб, билиб олиши ва сўнгра асосли жавоб қайтариши мумкин.

Бошқа касбларга қараганда педагогик фаолият одобли бўлишни тақозо қилади. Одатда, исон ахлоқи унинг одобида ифодаланади. Ўқитувчининг ҳар бир сўзи, ҳар бир босган қадами ибрат, тарбия, ўрнақдир. Унинг катта-кичиклар, ўқувчилар билан қандай саломлашиши, катталарга, кичикларга, хотин-қизларга муносабати, муомаласи, мактаб ошхонасида овқатланишидан тортиб, кўчада юришигача тарбия омили ҳисобланади. Ҳар бир ишни ўз пайтида, аниқ бажариши, берган ваъдасининг

устидан чиқиши, ўзини тутатилиши, продаси, — буларнинг барчаси ўқувчилар хулқига таъсир этибгина қолмай, болаларда ахлоқий фазилатларнинг шаклланишига ҳам ёрдам беради.

Назорат учун саволлар

1. Ўқитувчининг ахлоқий фазилатлари нима, уларни сабаб кўрсатиш.
2. Ўқитувчилик бурчи ва масъулияти нималарда кўринади?
3. Ўқитувчилик виждони ва қадр-қиммати нима?
4. Муаллимнинг талабчилиги ва адолатчилиги нималарда намоён бўлади?
5. Ўқитувчининг билимдонлиги, ҳалоллиги, роҳатлиги қандай фазилат ва нималарда кўзга ташланади?

КАСБ ОДОБИНИНГ ТАРКИБИ

Профессионал педагогик ахлоқ, шахснинг ахлоқий онги сингари, ахлоқий билимларини эгаллаш асосида ҳосил бўлади. Ўқитувчининг касб ахлоқи унинг ҳиссий кечинмалари, ахлоқий идеаллар ва эътиқод билан узвий бирликда яхлит ҳолда шаклланади. Педагоглик фаолияти ва педагогик онг билан чамбарчас боғлиқ бўлган ахлоқий билимлар, ахлоқий ҳис-туйғулар, ахлоқий эътиқод ўқитувчи одобининг таркибий қисмларини ташкил этади.

Ахлоқий билимлар

Ахлоққа доир билимлар бу, жамоада одамлар хулқини тартибга солувчи ахлоқий тушунчалар, тамойиллар, талаблар, қоидалардан иборат. Кишининг ахлоққа доир билимлари тўла ёки қисман бўлиши мумкин. Ахлоқий билимлар ўзгарувчандир. Таълим-тарбия жараёнида, ўз ўзини тарбиялашда айрим ахлоқий тасаввурлар, қарашлар ўзгариши мумкин. Масалан, мустақиллик туфайли Ўзбекистонда амалга оширилаётган ўзгаришлар таъсирида кишиларимизнинг ахлоққа доир тушунчалари, қарашларида катта ўзгаришлар рўй бермоқда. Қуръонни Карим, Ҳадисларнинг ўзбек тилида чоп этилиши; Марказий Осиёлик мутафаккирлар, давлат арбобларининг асарлари нашр этилиши натижасида кишиларда, айниқса, ёшларда умуминсоний ва миллий қадриятлар асосида янги ахлоқий тушунчалар, ахлоқий қарашлар, билимлар шаклланимоқда.

Ўқитувчининг педагогик одобига доир билимлари тўлалиги ва барқарорлиги жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Муаллимлик касбининг эгаллаётган ҳар бир йиғит-қиз педагогик ахлоққа доир тушунча, қондаларини биллиб олади. Бу таълим-тарбия, педагогик амалиёт жараёнида содир бўлади. Ўқитувчилик ихтисосини эгаллаш жараёнида бўлажак муаллим педагогик ахлоқий қадриятларини ўзлаштиради.

Таълим-тарбия ишининг, педагогик фаолиятининг ахлоқий асосларини тушуниш, яхшилик, адолат, масъулият каби ахлоқий қадриятларини англаш Ўзбекистонда рўй бераётган мафкуравий ўзгаришлар, умуминсоний ва миллий-ахлоқий талабларини ўзлаштириб олишга қўмаклашади. Бу жараёнида педагог ўқувчиларининг ахлоқий тарбияси эканлигини англайди.

Бўлажак ўқитувчи педагогика ўқув юртида болаларини ахлоқий тарбиялашнинг мазмунини, шакли ва усулларини, боланинг ахлоқий шаклланиш қонуниятларини ўрганади. Ахлоқ муаммоларига илмий ёндашувни эгаллайди. Педагогик фаолиятда ахлоқий талаб ва қонун-қондаларини ўзлаштириш натижасида ўқитувчининг ахлоқий билимлари такомиллашади.

Ўқитувчига инебатан қўйиладиган ахлоқий талаблар жамиятда мавжуд бўлган ахлоқий одатларга, педагогик бурчига мос келиши лозим. Педагогик одоб қондаларида ўқитувчининг ўз касбдошлари, ўқувчилар, оналарга муносабати, муомаласи, унинг хатти-ҳаракатларига доир йўл-йўриқлар ифодаланади.

Ўқитувчи одобиининг талаб ва қондалари муайян бир вазиятда амалга оширилади. Масалан, ўқувчига бақириш, дўқ уриш одобдан эмаслигини, одобли ўқитувчи суҳбатдошининг сўзини ўринсиз бўлмаслиги лозимлигини ҳамма билади. Лекин айрим ўқитувчилар амалда баъзан бу қондан бузадилар.

Ўқитувчида ахлоқий билимлар ҳосил бўлишининг асосий йўлларида бири умуминсоний ва миллий-ахлоқий қадриятларини биллиб, англаб олишдир. Ватанпарварлик, инсонпарварлик, байналмиллатчилик каби ахлоқий тамойиллар педагогик одобда ўқитувчининг фаолияти билан боғлиқ тарзда ахлоқий талабларга айланади ва муаллимнинг ҳуқуқини, хатти-ҳаракатларини тартибга солиб туради.

Педагогик фаолиятнинг хусусиятларидан бири ахлоқ билан боғлиқ ҳар бир масалада муаллим ўз нуқтанан

зарига эга бўлиши ва уни ҳимоя қила олишидир. Ўқитувчининг нуқтан назари, баҳоси жамоада мавжуд ахлоқий қарашларга, баҳолашларга мос бўлиши талаб этилади. Агар муаллим янги ижтимоий ҳодисаларни баҳолашга ўзининг субъектив нуқтан назаридан ёндошса, можаролар келиб чиқади. Уларни бартараф этиш мушкул бўлади ва тарбиявий ишга салбий таъсир этади. Бунга доир мисолларни педагогик амалиётда, бадний адабиётда қўллаб учратиш мумкин.

Ахлоқий ҳис-туйғулар

Кишининг борлиқдаги нарса ва ҳодисалардан, инсонларнинг хатти-ҳаракатларидан таъсирланиши патт-жасида ахлоқий-руҳий туйғу, ахлоқий-ҳиссий кечималар ҳосил бўлади. Ахлоқий ҳис-туйғу ҳар кимда турли даражада ривожланган бўлиб, ўзгарувчан хусусиятга эга. Айрим одамларда ҳиссиётга берилувчанлик, ўзини тута олмаслик ҳолатлари мавжуд. Ўзини тия билиш кишининг ахлоқий маданияти юксаклигини кўрсатади. Ўқитувчининг одоб маданияти, ахлоқий ҳис-туйғулари ўқувчиларга тарбиявий таъсир ўтказишнинг кучли воситасидир. У болаларда ахлоқий эътиқодни ҳосил қилиш учун ҳам жуда зарур.

Маълумки, кишининг ҳулқи, хатти-ҳаракатлари кўпинча билимлардан кўра ҳам ҳиссиёт таъсирида содир бўлади. Демак, педагогик фаолият учун ўқитувчи ўз ҳиссиётини бошқара билиши, ҳиссий туйғуларини тарбиялаши муҳим аҳамиятга эга. Ўқитувчилар ва ўқувчилар жамоасида ўзаро бир-бирларини тушуниш, ўзаро ҳурмат ва ишонч вазияти мавжуд бўлиши лозим. Бундай вазиятни яратиш ўқитувчилар жамоасига, ҳар бир муаллимга боғлиқ.

Хулқий одатлар, ахлоқий қарашлар кишининг ҳис-туйғуси билан чамбарчас боғлиқ. Ҳис-туйғулар ҳушёрликни оширади, олижаноб инсоний хатти-ҳаракатларни жонлантиради ва аксинча, муаллимнинг лоқайдлиги, бефаросатлиги болаларда баъзи иллатлар пайдо бўлишига олиб келади. Шунинг учун ҳам «тепса, тебранмас», «дунёни сув босса, тўпингига келмайдиган» ҳиссиз кишиларни ўқитувчиллик, тарбиячиллик ишига қўйиш тўғри эмас. Педагогика ўқув юртларига абитуриент танлашда ҳам ҳушёрлик ҳис-туйғуси мавжудлигини эътиборга олиш керак.

Ўқитувчининг ахлоқий ҳис-туйғулари киши маънавий оламиининг муҳим соҳасини ташкил этади. Ўқитувчининг ахлоқий ҳис-туйғулари унинг ўз фаолиятига, таълим-тарбия ишига, педагогик жараёнининг барча иштирокчилари: ўқувчилар, касбдошлари, ота-оналарга нисбатан субъектив ахлоқий нуқтан назарини ифодалайди.

Ўқитувчининг ахлоқий ҳис-туйғулари шартли равишда икки гуруҳга бўлинади: биринчиси, муаллимнинг педагогик касбига, ўз ишига муносабатидан (ўз касбидан завқланиш, гурурланиш, ўқитувчилик бурчи, болалар тарбияси учун масъулиятни англаш кабилардан) ҳосил бўладиган ҳис-туйғулар; иккинчиси, муаллимнинг ўқувчилар, касбдошлари, ота-оналарга муносабатидан ҳосил бўладиган ҳис-туйғулар. (Қаранг: В. И. Писаренко, И. Я. Писаренко. «Педагогическая этика», Минск, 1977, 117-бет.)

Ўз ишига танқидий муносабатда бўлиш, ундан гурурланиш, завқланиш, ўз қадр-қимматини англаш каби ҳис-туйғулар ўқитувчининг профессионал-ахлоқий қиёфасини кўрсатади. Бу айниқса, муаллимнинг жамиятга, давлатга муносабати, Ўзбекистонни севиш, унда яшайдиган турли миллат ва элат вакилларига ҳурмат, миллий гурур, педагогик бурчига садоқат каби ҳис-туйғуларда намоён бўлади. Ўқитувчининг ватанпарварлик ҳис-туйғуси ўқувчиларни ахлоқий тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унинг ўз Ватани ва халқининг тақдирини, келажагини учун қайғуриши, жон куйдиришидан далолат беради. Ўқувчилар муаллимнинг ҳар бир сўзини, ҳагги-ҳаракатида Ўзбекистоннинг буюк келажагини яратини учун жон-дилдан ҳаракат қилаётганини ҳис этишлари лозим. Узоқ йиллар давом этган мустамлакачилик сиёсати натижасида халқимизда сўниб қолган миллий гурурини қайта уйғотиш, Ватанимизнинг озодлигини, мустақиллигини, қадрини англаш, ёшларимиз қалбидан ундан гурурланиш ҳис-туйғусини ўстириш учун муаллимнинг миллий гурур-ифтихорини тарбиянинг бебаҳо манбаи ва кучли воситаси ҳисобланади.

Ўқитувчида инсонпарварлик, байналмилалчилик ҳис-туйғуси кучли ривожланган бўлиши лозим. Бу туйғу Ўзбекистоннинг мустақиллик мафкурасига мос келади. Ўқувчиларда инсонпарварлик, байналмилалчилик ҳис-ларини тарбиялаб ўстириш орқали мамлакатимиз халқларининг тинч, ҳамжиҳат бўлиб яшаши ва меҳнат қилишларига мустаҳкам замин яратилади. Бундай туйғу

Ўзбек халқининг қадимий маънавий-ахлоқий қадриятларининг таркибий қисми ҳамдир.

Ўқитувчининг ахлоқий нуқтан назарини белгилайдиган муҳим ҳис-туйғулардан яна бири ўқитувчилик бурчини, масъулиятининг ҳис этишдир. Бу туйғу муаллимни болаларни сидқи дилдан, виждонан севишга, ўқитиш ва тарбиялаш ишини ҳалол ва ижодий бажаришга ундайди. Бундай туйғу инсон шахсини шакллантирувчи барча ижтимоий-иқтисодий, ҳаётий шарт-шароитлар таъсирида ҳосил бўлади. У бадий асарларни ўқиш, ўрганиш ва муаллимнинг шахсий намунаси таъсирида ўқувчилик давларидаёқ пайдо бўла бошлайди. Болалар «муаллим-муаллим», «мактаб-мактаб» ўйнаб, ўқитувчига тақлид қиладилар, агар топширилса, қуйи синф ўқувчилари билан тарбиявий ишларни бажаришга астойдил уринадилар, интиладилар. Бу кейинчалик педагоглик касбининг танлашга ҳам сабаб бўлади. Педагогика ўқув юртларининг талабалари билан ўтказилган суҳбат ва ёзма иш натижалари бундан далолат беради.

Ўқитувчилик бурчини юксак даражада англаш туйғуси муаллимнинг хатти-ҳаракатларини тартибга солиб, ҳуққини бошқариб туради. Унда масъулият ҳисси қанча юқори бўлса, таълим-тарбия ишларини бажаришга шунча кўн куч сарфлайди, жон куйдиради, ўқувчиларининг билим ўзлаштиришидаги ютуқларидан қувонади. Бурч, масъулият ҳисси пасайса, сўнса, ўқитувчининг қўли ишга бормайди, ўқитиш сифати пасайиб кетади.

Ахлоқий ҳис-туйғулар инсон фаоллиятининг турли соҳаларида турлича кўринади. Педагогик ишда муаллим ўқувчилар билан кўпроқ мулоқотда бўлади. Маълумки, ўқувчи ахлоқий тарбиянинг объекти ҳисобланади. Педагогнинг уларга муносабати — болаларни ҳурматлаш, севиш; уларга нисбатан талабчан ва адолатли, ғамхўр ва меҳрибон бўлиш; болалар келажагига юксак ишонч каби ҳис-туйғуларда кўзга ташланади.

Болаларни севиш туйғуси муаллим билан ўқувчилар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиб турувчи ахлоқий туйғудир. У юксак инсоний туйғу бўлиб, болани, унинг ички дунёсини, руҳиятини чуқурроқ билиб олишга имкон яратади, ўқувчи билан ишлаш ва мулоқотда бўлиш муаллимга қониқиш бағишлайди, болада ўқитувчига нисбатан ишонч ҳиссини оширади. Болани севиш туйғуси унинг қалбини, юрагидаги «сир»ларини билиб олишга йўл очади. Бола муаллимнинг фақат яхши

танларининггина эмас, ҳатто ўринли ранжишлари, адолатли газабинин ҳам ҳис этади. Қалбда болага ҳурмат, муҳаббат туйғуси бўлмаган педагог ҳеч қачон ўз ишидан барака, ҳаловат топмайди, болалар жамоасида обрўга ҳам эга бўлмайди.

Бўлажак ўқитувчида педагоглик касбига ва болаларга ҳурмат, муҳаббат ҳиссини тарбиялаш, уларни севиш туйғусини ўстириш педагогика ўқув юртларининг муҳим вазифасидир. Педагогика ўқув юртлари бу соҳада катта имкониятларга ҳам эга.

Ахлоқий эътиқод

Кисми ўз фаолияти ва хатти-ҳаракатларида қалбдаъватига бинноан қатъий амал қиладиган, унинг оингидан чуқур ўрин эгаллаган ахлоқий билимлар ва қарашлар мажмуи ахлоқий эътиқод ҳисобланади. Одам ҳамма вақт ҳам ўз тасаввур ва тушунчалари — билимларига мос ҳаракат қилавермайди. Бунинг учун маълум бир шарт-шароитлар, эътиқод керак. Агар ахлоқий билимлар кишининг эътиқодига айланган бўлсагина, унинг хатти-ҳаракатларини бошқаради.

Ўқитувчининг ахлоқий эътиқоди — бу унинг ахлоқий билим ва қарашлари жамиятга, ўз касбига, ўқувчилар, касбдошлари ва ота-оналарга муносабатида, таълим-тарбия вазифаларини бажаришда ҳуқуқининг қатъий қонуи-қондасига айланишидир.

Педагоглик касби ўқитувчидан фаолликни талаб этади. У жамиятда, теварак-атрофда содир бўлаётган фактлар, воқеа-ҳодисаларга бефарқ қараб туролмайди. Ўз ўқувчиларини бу ҳодисалардан хабардор қилиши, воқеаларнинг моҳияти, сабабларини тушунтириб, уларни тўғри йўлга, шахс ва жамият учун фойдали ишларга йўналтириши лозим. Бунинг учун ўқитувчида ахлоқий эътиқод шаклланган бўлиши зарур.

Ахлоқий билим ва қарашлар амалий фаолият жараёнида объектив шароитлар таъсирида муаллимнинг эътиқодига айланади. Билимлар, қарашлар ва эътиқод бир заминдан ўсиб чиқади, улар ахлоқий баҳолаш, ахлоқий тамойиллар, талаблар, қонуи-қондалар билан узвий боғлиқдир. Билим ва қарашлар ўзгарувчан бўлади. Ахлоқий билим ва қарашлар, ҳис-туйғулар воситасида шахснинг эҳтиёж ва манфаатларига мос равишда барқарорлашсагина эътиқодга айланади. Ўқитувчида ахлоқий эътиқодни ҳосил қилиш шартларидан бири

унда педагоглик касбига қизиқиш ва болалар билан мулоқотда бўлиш эҳтиёжининг мавжудлигидир.

Ахлоқшунос олимлар икки хил эътиқод борлигини таъкидлайдилар. Бир — кўр-кўрона ишонишга асосланган эътиқод, бу — жоҳил кишиларга, фанатикларга кўпроқ хосдир. Иккинчиси умуминсоний ва миллий-ахлоқий идеалларнинг ижтимоий қимматини ақл-идрок билан англаб етишга асосланган эътиқоддир. Ўқитувчи онгида барқарор шаклланган ахлоқий эътиқод бу профессионал фазилатдир. Эътиқодли муаллим кўзланган педагогик мақсадга эришиш жараёнида учрайдиган қийинчиликлар, тўсиқлардан қўчмайди, уларни бар тараф этади. Одатда, бундай ўқитувчи педагогик фаолликда ташаббускор ва ташкилотчи бўлади.

Айрим ўқитувчиларда салбий, ғайриилмий, хато эътиқодлар ҳам бўлиши мумкин. Бундай ҳолат кўпинча, айрим ахлоқий қондаларнинг моҳиятини англамай, яхшироқ ўйлаб кўрмай ўзлаштириш, ёки «мен ҳамма нарсани биламан», деб бошқаларнинг фикр-мулоҳазаларига эътибор бермаслик, ўзининг сўзи ва хатти-ҳаракатларига танқидий ёндошмаслик натижасида пайдо бўлади. Бундай муаллим ўқувчилар, ота-оналарга меҳнатсеварлик ёки бурч ҳақида маъруза қилаверини, лекин ўзи дарсга тайёрланмай келиши мумкин.

Онгли равишда ҳосил қилинган, умуминсоний ва миллий ахлоқий қадриятларга мос келадиган, принципиаллик ва ўз-ўзига нисбатан талабчанликка асосланган эътиқодгина педагогик одоб талабларига мос келадди. Мустақиллик мафкурасига содиқ, ахлоқий эътиқодли муаллимгина Ўзбекистон мактабларида ёшларни баркамол инсонлар қилиб тарбиялай олади.

Кишида ахлоқий эътиқодларни шакллантириш масаласи билан нафақат педагоглар, балки файласуфлар ва психологлар ҳам шугулланадилар. Психология фанининг ютуқлари эътиқодни шакллантириш муаммосини чуқурроқ англашга имкон беради. Психологларнинг фикрича, инсон онгининг фаоллиги, билимларининг мукамаллаша бориши ташқаридан қабул қилинадиган ахборотларнинг донмийлигига боғлиқ. Бу ахборотлар киши онгида қайта ишланади, улар ҳаёт, жамият талабларига ва илгари шаклланган тасаввур, тушунча ва эътиқодларга мос бўлади. Ҳаётдаги янги ҳодисалар ўшаларга ўхшатиб баҳоланади.

Кишининг ахлоқий онги унинг шахсий тажрибаси натижасида, кўрган-кечирганлари асосида ҳосил бўла-

ди. Лекин инсон фақат ташқи муҳитдан келадиган таъсирларнинг объектигина эмас. У ижтимоий ҳаётнинг, фаолиятнинг субъекти ҳамдир. Шунинг учун ҳам киши бирор хатти-ҳаракатни бажаришдан олдин, уни амалга ошириш йўлларини режалаштиради. Киши бирор ишни бажаришга жазм этганида ижтимоий ахлоқий кўрсатмаларга таянади.

Ахлоқий билимлар ва ахлоқий қарашлар бу, кишининг ташқи муҳитдан, жамиятдан олган ва тартибга солинган ахборотларидир. Ахлоқий эътиқод эса тартибга келтирилган ахборотлар билан бирга хатти-ҳаракатнинг мўлжалланган, назарда тутилган андазаси ҳамдир. Ахлоқий эътиқод ахлоқий тажриба натижасида шаклланади.

Ахлоқий йўл-йўриқларни белгилашнинг муҳим фактори бу, тарбияланувчиларга яхши хулқ-одатларни амалда кўрсатиш ва сўз орқали таъсир этишдир. Тарбияланувчига сўздан кўра, эшитганларидан кўра кўрилган ва ҳис этилган нарсалар кўпроқ таъсир ўтказди. Одатда, ўқитувчилар ахлоқий тарбияда кўпроқ сўз билан таъсир этиш воситасидан фойдаланадилар. Бу эса ҳамма вақт ҳам кутилган натижани беравермайди. Шунинг учун ҳам айтилаётган гапларни кўрсатмани мисоллар билан тўлдириш лозим. Айтилаётган сўзлар тарбиячининг бажараётган иши ва хулқига мос келиши керак. Ўқитувчилар ва ота-оналар болаларда меҳнатсеварлик, ҳалоллик, принципиаллик, ўз қадрқимматини ҳис қилиш каби сифатларни тарбиялаш учун катта куч сарфлаш лозимлигини биладилар. Лекин амалда, бир марта бўлса ҳам, тескари намуна кўрсатиб, тарбиявий таъсирларини йўққа чиқариб қўядилар.

Воқеий ҳикоят. Бошланғич синф ўқитувчиси Феруза Ж. тўрт йил давомида ўз синфидаги болаларни муаллимга ҳамма вақт тўғриси айтишга ўргатди: дарсада бирор нарсани тушунмай қолсанг — сўра, дарсни тайёрламай келсанг — ўқитувчига олдиндан ўзинг айт. Муаллимга олдиндан тўғриси айтсанг, жазо берилмайди, «ёмон» баҳо қўйилмайди. Болалар тўрт йил давомида бунга одатланиб қолдилар ва муаллимга тўғриси гапирадиган бўлдилар. Улар бошланғич синфни битириб, бешинчи синфга ўтдилар. Энди ҳар бир фанни бир ўқитувчи ўқитадиган бўлди. География ўқитувчиси бирор бола дарсга келмай қолса, сабабини суриштириб, аниқлаб, болага узоқ танбеҳ берадиган бўлди. Тарих ўқитувчиси эса дарсга келолмаганини, дарсни тайёрла-

май келганини ўзи айтган болага, ҳатто сабабини ҳам сўрамай, «икки» баҳо қўйди. Хуллас, орадан икки-уч ой ўтар-ўтмас синфдаги мавжуд яхши одат — муаллимлар билан ўқувчилар ўртасидаги самимий ахлоқий муносабатлар барбод бўлди. Собиқ бошланғич синф ўқитувчиси бешинчи синфнинг синф раҳбарига шакллانган мавжуд тарбия тизимини сақлаб қолиш заруратини тушунтиришга, исботлашга уринди, чунки муаллимнинг фикрича бу одат ўқитувчи билан ўқувчилар ўртасида ўзаро ишончни сақлаш, синфда осойишта, хайрихоҳлик вазиятини вужудга келтириш имконини беради; ўринсиз асаббузарликларнинг, дарс вақти бекорга кетилишининг олдини олади. Лекин синф раҳбари, айрим бошқа касбдошлар бошланғич синф ўқитувчисининг сўзларига қулоқ солмадилар. Қарор топган яхшигина тартиб-қонда барбод бўлди. Албатта бу энди ҳамма болалар ёгон гапиради, ўз камчиликларини яширади, деган маънони англатмаса ҳам, ҳар ҳолда, тарбиявий ишларга салбий таъсир кўрсатадиган ҳолат содир бўлди.

Ахлоқий идеал ахлоқий эътиқоднинг асосини ташкил этади. Ўқитувчи одобда **ахлоқий идеал** ўқитувчи шахсининг юксак ахлоқий фазилатлари ҳақидаги таяллар тизимидан иборат бўлиб, муаллимнинг таълим-тарбия жараёнидаги хатти-ҳаракатларини педагогик бурчини англаш асосида тартибга солади ва ёшларни ахлоқий баркамол қилиб тарбиялашга хизмат қилади. Ахлоқий идеалда жамиятнинг ўқитувчига қўядиган талаблари акс этади. Бу талаблар педагогик бурчини самарали бажариш учун зарур бўладиган ахлоқий фазилатларни ўзида мужассамлантиради. Ахлоқий идеалнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у муаллим эришиши лозим бўлган мақсадни ҳам назарда тутди. Ахлоқий идеал келажакка йўналтирилган бўлади, шу билан бирга у реал борлиққа ҳам асосланади. Турмушдан ажралиб қолган мавжуд ижтимоий-иқтисодий шаронитлар ва истиқболларни эътиборга олмайдиган идеаллар инсоннинг фаоллиги учун йўлланма бўла олмайди, у хом ҳаёл, фантазия бўлиб қолаверади.

Ҳозирги мустақил тараққиёт шаронитида Ўзбекистон давлатининг ўқитувчиларига йўлланма бўла оладиган ахлоқий идеал Марказий Осиё халқларининг маънавий миллий қадриятларига, умуминсоний ва миллий ахлоқий талабларга асосланмоғи лозим. Муаллимнинг ўзи юксак ахлоқий фазилатларга, педагогик одобга эга бўл-

сағина баркамол, хушахлоқ ёшларни тарбиялай олиши мумкин.

Ўқитувчи, устоз, тарбиячининг идеал қиёфаси Марказий Осиёда ва жаҳоннинг бошқа мамлакатларида яшаб ижод этган донишмандлар, мутафаккирлар, педагогларнинг асарларида тасвирланган. Уларда баён этилган ахлоқий йўл-йўриқлар мажмуи педагогик фаолият ва ўқитувчи шахсига қўйилаётган талабларга мос келади. Албатта, бундай ахлоқий талаблар даврлар ўтиши, ижтимоий тузумлар ўзгариши билан ўзгара боради. Лекин умуминсоний, прогрессив характерга эга бўлган ахлоқий талаблар ўқитувчи одобида ўз кучини сақлаб қолади.

Қори-Ниёзий номли Ўзбекистон педагогика фанлари илмий-тадқиқот институти ва Қарши Давлат университети олимлари томонидан ишлаб чиқилган «Ўзбекистон Республикасида педагогик таълим концепцияси»да (Тошкент, ЎЗПФИТИ, 1995, 20-бет) Ўзбекистон мактабларида ишлаши лозим бўлган ўқитувчи идеали қуйидагича тасвирланган: «Ўзбекистон Республикаси мактабларида ишлаш учун тайёрланаётган ўқитувчилар: педагогик фаолиятга қобилиятли, ижодкор, умуминсоний ва миллий-маданий қадриятларни, дунёвий билимларни, ихтисосга доир билим, кўникмаларни, психологик-педагогик, методик билим ва кўникмаларни эгаллаган, диний илмлардан хабардор, маънавий баркамол, Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида равнақ топишига ишонган, ватанпарварлик, фуқаролик бурчини англаган, ўқитувчилик касбини ва болаларни севган, инсонпарвар, талабчан, адолатли, педагогик одобли, ўқувчиларнинг баркамол шахс бўлиб етишишларига кўмаклашадиган бўлмоғи керак».

Назорат учун саволлар

1. Ўқитувчи ахлоқининг таркибий тузилишига нималар қиради?
2. Ўқитувчи одобида доир билимлар нималардан иборат?
3. Муаллимнинг ахлоқий ҳис-туйғулари нималарда ва қандай намён бўлади?
4. Ўқитувчининг ахлоқий эътиқодига таъриф беринг ва у қандай ҳисил бўлишини айтинг?

ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТНИНГ АХЛОҚИЙ ЖИХАТЛАРИ

Ўқитувчилик фаолияти ўз моҳиятига кўра ахлоқий характерга эга. Педагогик фаолиятнинг бундай хусусияти барча фан ўқитувчиларига, тарбиячилар, синф ва мактаб раҳбарларига бирдек тааллуқлидир. Барча педагогик ходимларнинг ҳар бир сўзи ва амалий хатти-ҳаракатлари ўқувчиларга, тарбияланувчиларга умуминсоний ва миллий ахлоқни сингдириш мақсадига хизмат қилиши лозим. Бу иш, ўз навбатида, муаллим ва ўқувчилардан ахлоқ назарияси, ахлоқий тасаввур ва тушунчалар, ўқитувчи одобига доир билимларнинг мунтазам равишда ошириб боришни; муҳокама, мулоҳаза қилиб, унинг моҳиятини тушуниш, маъзини чақишни талаб этади. Мураккаб ахлоқий ҳодисаларнинг моҳиятини ўқувчиларга тушунтириш масъулиятли иш бўлиб, бунинг учун муаллим ўқувчиларнинг ёши, савиясига мос, улар тушунадиган ахлоқий фактлар, мисолларни излаб топиши, танлаб олиши керак.

Педагогик фаолият ўқитувчидан ахлоқий-маърифатли, яхши хулқ эгаси бўлишни; ахлоқий тажрибага эга бўлишни, ўз-ўзини мунтазам равишда ахлоқий жиҳатдан тарбиялаб боришни талаб этади. Шу билан бирга, муаллим ўқувчиларга мунтазам равишда ахлоқдан сабоқ бериб, уларни ахлоқий билимли қилиши; болаларга яхши хулқий одатларни амалда бажартириб, машқ қилдириб, ахлоқий тажриба орттиришларига кўмаклашиши; ўқувчиларни ҳам ўз-ўзини тарбиялаб боришларига эришни зарур.

Ахлоқий маърифатлилик

Ахлоқий маърифат педагогик фаолиятнинг таркибий қисми бўлиб, унинг мақсади умуминсоний ва миллий ахлоқнинг моҳиятини, қонуниятларини, унинг тамойиллари, талаблари, қондаларига доир билимларни, ахлоқнинг одамлар ҳаётидаги ўрни ва ролини муаллимнинг ўзи англаб олиши ва тарбияланувчиларга, ўқувчиларга сингдиришидир. Педагогик ходимларнинг ҳаммаси, барча фан ўқитувчиларининг фаолияти шу мақсадга қаратилиши зарур. Ўзбекистон мактабларида «Одобнома» ўқув предмети сифатида ўқитилаётгани ҳам ўқувчиларни ахлоқий маърифатли қилишдек муҳим вазифани тузукроқ бажаришга, ўқувчиларнинг ахлоқий тарбиясини яхшилашга даъват этилган.

Ўқувчиларни ахлоқий маърифатли қилиш бу, уларни ахлоққа доир муаммолар, ахлоқий баҳо мезонлари билан таништириш; киши бирор ишни қилаётганда фикри, сўзи, хулқи, хатти-ҳаракатларида масъулиятини ва эркинлик даражасини билиши, ҳар бир ҳаракатининг, хулқ-атворининг оқибатини кўз олдига келтириш лозимлигини ёшларга англатишдан иборат. Шу тариқа ўқувчилар ҳаётнинг маъноси, яшашдан мақсад, бахт нима эканлигини англаб олишлари лозим.

Бу муаммоли масалаларни бошқаларга тушунтириш учун эса ўқитувчи ахлоқ назарияси соҳасида чуқур билимга эга бўлиш, умуминсоний ва миллий ахлоқ билан синфий ахлоқнинг фарқи ва ўхшаш томонларини ажрата билиши лозим. Ўқувчиларнинг тўғри жавоб бериш учун муаллимнинг кўп вақти кетади, у кўп куч сарфлайди. Лекин бу жараёнда ўқитувчининг ахлоққа доир билимлари, маънавий савияси ҳам орта боради.

Ахлоқий маърифат шахсни ахлоқий тарбиялашнинг биринчи босқичи бўлиб, ёшларни ахлоқ тўғрисида фалсафий таълимотларнинг мазмуни ва моҳияти, прогрессив ахлоқий ғоялар, тамойиллар, қондалар билан таништиради. Киши хулқига билимдан кўра ҳам эътиқод кўпроқ туртки бўлади. Ахлоқий билимлар ҳали эътиқод дегани эмас. Айрим ўқитувчилар бунинг фарқини ажрата олмай, ахлоқий билим беришни — ахлоқий тарбия бериш деб тушунадилар. Шунинг учун ҳам улар кўпинча болага насихат қилиш, ахлоққа доир мавзуларда суҳбатлар ўтказиш билан чекланиб, болаларга яшаш ишларни амалда бажартиришга, ахлоқий кўникма ва малакалар ҳосил қилишга камроқ эътибор берадилар.

Мактаблар тажрибасини кузатиш шундан далолат берадики, ўқувчилар «Одобнома» дарсларида, шунингдек жамиятшунослик, гуманитар фанларни ўқиш жараёнида «ахлоқ», «одоб» сўзларининг маъносини билиб оладилар. Марказий Осиё халқларининг қадимий урф-одатлари, ахлоқ-одоби тарихини, Авесто, Қуръонни Карим, Ҳадисларга доир билимларни ўрганадилар. Она-Ватан тарихи, Спитамен, малика Тўмарис, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур каби Ватан фидойиларининг жасоратлари билан танишадилар. Инсоний муносабатлар одоби — саломлашиш ва хайрлашиш қондалари, сўзлашув ва муошарат одоби қондаларини билиб оладилар. Шунингдек, инсоний фазилатлар — тозалик, озодалиқ, поклик, соч-соқолни парвариш қилиш, пардоз-андоз одоби қондаларини; ҳалол, ҳаром нималигини,

чекиш, ичкиликбозлик, гиёҳвандлик каби зарарли одатлардан сақланиш ҳақидаги тушунчаларни; оилавий ҳаёт одоби ва психологиясига доир билимларни ўрганадилар. Буларнинг барчаси ўқувчиларни ахлоқий жиҳатдан маърифатли қилишга қаратилган.

Шу билан бирга уларда умуминсоний ва миллий ахлоқ қондалари, талабларига мос равишда ҳаракат қилиш, уларга амал қилиш истаги, эҳтиёжи ҳам шаклланган бўлиши зарур. Одобинома машғулотларини ҳаёт билан боғлайман деб, синфдаги ўқувчининг бирор ножўя хатти-ҳаракатини такрор-такрор мисол сифатида келтиравериш, уни қоралайвериш ҳам яхши натижа беравермаслигини унутмаслик даркор.

Ўқувчиларни ахлоқий маърифатли қилиш воситаларидан бири уларга панд-насиҳат беришдир. Насиҳатни албатта, ўрни билан ва меъёрида ишлатиш лозим. Акс ҳолда у насихатбозликка айланиб кетади. «Кексалар сиздек пайтида ундай қилган эдилар, бундай қилган эдилар. Сиз уруш нималигини, қийинчилик нималигини қўрмагансиз, башанг кийинасиз, тайёрга айёрсиз» қабилда таъна тошларини отиш, миннат қилиш ёшларнинг гашини келтириб, нафратини қўзғатиши мумкин. Кексалар ҳақида, уларнинг яхши анъаналари, одатлари ҳақида гапириш билан бирга ёшларнинг ҳам ибратли ишлари, яхши хулқини маъқуллаш, холисона баҳолаш керак. Шунинг унутмаслик лозимки, жамият ҳамма вақт олға қараб тараққий этади. Ёшлар ота-оналаридан кўра илгарилаб кетадилар. Улар хулқида бирор салбий ҳодиса ёки одобсизлик учраса, бунинг сабабларини аниқлаш лозим. Кўпинча боланинг ёмон хатти-ҳаракатига ота-она, катталар сабаб бўлиши, бу нотўғри тарбия оқибати эканлиги маълум бўлади.

Муаллим бирор ахлоқий қусурни ўқувчилар билан таҳлил этаётганида, иложи борица, синфда турган ўқувчининг мисолга келтирмаслиги ёки «ўқувчилардан қайси бири бунга ўхшайди» деб, дарсни бўшроқ ўзлаштирадиган ёки шўхроқ болага ишора қилмаслиги лозим. Бундай «ахлоқий маърифат» болани ҳақоратлашга айланиши, ёмон оқибатларга олиб келиши ҳам мумкин.

Болаларни ахлоқий маърифатли қилиш учун муаллим ўқувчиларнинг ҳиссиётига таъсир ўтказадиган воситалардан фойдаланиши керак. Бунда бадний адабиёт, айниқса, шеърят жуда қўл келади. Масалан, Ҳадисларнинг мазмунини ифодалаган шеърлар — Алишер Навоийнинг «Қирқ ҳадис»и, Абдулла Ориповнинг «Ҳаж

дафтери», Анвар Ҳоҷиаҳмаднинг «Жаннат калити» (Муҳаммад Алайҳиссаломнинг 33 масаладаги 333 ҳадисларига 333 шеърӣй иқтибос. Тошкент, «Чўлпон», 1994. 96-бет) ва бошқалардан фойдаланиш ахлоқӣй сабоқ машғулотларини жонлантиради, тарбиявий таъсирини оширади.

Ўқувчиларни ахлоқӣй маърифатли қилишда «Одобнома» дарслари муҳим роль ўйнайди. Ўзбекистон мактабларида Т. Қурбоновнинг «Одобнома» (Тошкент, «Ўқитувчи», 1991, 1995) дарслиги бўйича ўтказилаётган машғулотлар бунга яққол мисол бўла олади.

Муаллимнинг ахлоқӣй-маърифий фаолияти самарали бўлиши учун у ўқувчи ёки талабанинг ахлоққа доир билим даражасидан хабардор бўлиши керак. Болалар билан яккама-якка суҳбатлар ўтказиш, савол-жавоб кечаларини ташкил этиш, машғулотлар жараёнида ахлоққа доир саволлар бериш кабилар бунда қўл келади. Ўқитувчи болаларни ахлоқӣй маърифатли қилиш жараёнида шуни эсда тутиши лозимки, «Ҳаётнинг маъноси нимадан иборат?», «Қимми бахтли дейиш мумкин?», «Бахтлиликни ўлчайдиган тошу тарози, мезонлар борми?» каби ахлоқӣй масалаларга ёшлар ҳамма вақт қизиққанлар ва қизиқадилар. Шунингдек, оилавий ҳаёт, жинсий одоб муаммоларининг ахлоқӣй жиҳатлари ҳам ёшларни ўзига жалб этади. Бундай суҳбатлар чоғида синфдаги бирор боланинг салбий хатти-ҳаракати ҳақида гап очилган бўлса, жуда эҳтиёт бўлиш, боланинг шахсига тегмаслик, аксинча, муаллим бола шахсига ва унинг кадр-қимматига инсон сифатида қараши, ҳурмат билан ёндошиши зарур.

Муаллим ўқувчиларни ахлоқӣй маърифатли қилишда «Оталар сўзи — ақлнинг кўзи», «Маърифатнома» каби телекўрсатув материалларидан ҳам фойдаланиши муҳимдир. Ўқувчиларга ахлоқӣй сабоқ беришда кинофильм ва телефильмлардан қўл келадиганларини танлаб билиш лозим. Шу билан бирга телеэкран, киноэкранларда намойиш этилаётган айрим чет эл фильмлари халқимизнинг тарихан қарор топган миллий қадриятлари, урф-одатлари, ахлоқига тўғри келмаслигини ҳам ўқувчиларга тушунтириш лозим.

Ахлоқий тажриба

Ўқувчиларда ахлоқий тажриба ҳосил қилиш педагогик фаолиятнинг муҳим жиҳатларидан бири бўлиб, у ижобий ахлоқий хатти-ҳаракатларни бажартириш, машқ қилдиришдан иборат. Бу жараёнга ўқитувчилар ва ота-оналар раҳбарлик қиладилар. Ўқитувчи бу ишга педагогикадан билимдон мутахассис сифатида ёндошиши керак. У болага ахлоқий таъсир ўтказиши мумкин бўлган барча омилларни ҳисобга олиши лозим.

Бўлажак ўқитувчилар педагогика ўқув юртида таълим олиш жараёнида бу соҳада катта имкониятларга эгадирлар. Чунки ўқув юртидаги назарий машғулотлар бўлажак ўқитувчиларнинг педагогик амалиёти билан бирга амалга оширилади, талабалар ўқувчиларни ахлоқий маърифатли қилишга доир тадбирларни, топшириқларни бажарадилар, ўқувчиларга ахлоқий мавзуларда маърузалар қилиб, улар билан суҳбат, учрашув, анжуманлар ўтказадилар; экскурсияларга бирга бориб, тарбияси қийин болаларга ҳомийлик қиладилар, ўқувчининг oilасидаги маънавий-руҳий вазиятни ўрганадилар. Бўлажак ўқитувчилар ўқувчилар билан бирга ижтимоий фойдали меҳнатда, ёзги дам олиш лагерларида ишлаш жараёнида ҳам ўқувчиларнинг ахлоқий тажрибасини ташкил этиш, уларга яхши хулқ-одатларни машқ қилдириш имкониятига эга бўладилар.

Ўқувчиларни фойдали меҳнатнинг хилма-хил турларига жалб этиш ахлоқий тажриба орттиришнинг муҳим шартидир. Болани ахлоқий жиҳатдан тарбиялашда меҳнат фаолиятининг аҳамияти катта. Меҳнат жараёнида тежамкорлик, ҳамкорлик, ўз-ўзига ва тенгдошларига талабчанлик, меҳнатсеварлик, уддабуронлик каби ахлоқий фазилатлар шаклланади.

Ўқиш бола бажарадиган мураккаб меҳнатдир. Етти ёшдан бошлаб бола ўқишга жалб этилади. Ўқиш соҳасида эришилган дастлабки ютуқлар унинг қалбига қувонч бағишлайди, савод чиқаришда учрайдиган тўсиқларни, қийинчиликларни бартараф этишга ундайди. Бундай ҳислат таълимнинг дастлабки пайтларида ҳамма болаларда учрайди. Бошланғич синф ўқувчиларининг қобилияти ҳар хил бўлса ҳам, лекин интилувчанлик, тирришқоқлик туфайли уларнинг барчаси маълум ютуқларни қўлга киритади. Бу борада муаллим болаларда ўқишга қизиқиш ва эҳтиёжни, интилувчанликни тарбиялай билиши жуда муҳим аҳамият касб этади. Ўқувчи-

нинг ўқишга бўлган муносабатида унинг муаллимга ва у ўқитаётган фанга ахлоқий муносабати намоён бўлади.

Ўқувчиларнинг уй вазифаларини бажариши, онладаги меҳнатга, уй-рўзгор ишларига жалб этилиши ҳам ахлоқий тажриба орттиришда, яхши хулқий одатларни, ижобий ахлоқий фазилатларни машқ қилдиришда муҳимдир. Ота-онанинг болага муҳаббати оқилона бўлмоғи, болани келажакда меҳнат билан ҳаёт кечирishiга ахлоқий-маънавий жиҳатдан тайёрлаши лозим. Айрим ота-оналарнинг ўз боласига ҳаддан ташқари муҳаббати, ҳамма нарсани муҳайё қилавериши, бола бажариши мумкин ва лозим бўлган ишларни ҳам ота-онанинг ўзи бажаравериши боланинг ахлоқий шаклланишига салбий таъсир этади, уни тайёрга айёрликка ўргатади, ноз-неъматларни қадрламасликка, катталарни ҳурматламасликка олиб келади. Ота-онанинг болага муҳаббати, аввало, уни соғлом қилиб ўстиришга қаратилиши лозим.

Мактаб ўқувчиларини жамоат ишларига, жумладан, иккинчи жаҳон уруши ногиронлари, қаровчисин бўлмаган кексаларга ғамхўрлик қилиш, уларнинг ҳолидан хабар олиб туриш, ёрдам бериш ишларга жалб этиш ижобий ахлоқий хатти-ҳаракатларни машқ қилдиришдир.

Умумий таълим мактабларида болаларни касбга йўналтириш соҳасидаги ишларга жалб этиш ҳам ахлоқий тажриба ҳосил бўлишига кўмаклашади. Муаллимнинг бу соҳадаги муҳим вазифаларидан бири тарбиявий ишларга қизиқувчан, педагогик ишларни бажаришга қобилиятли ўқувчиларни танилаб, уларга турли топшириқлар бериб, қуйи синф ўқувчилари билан тарбиявий ишларни бажаришга жалб этишдир. Муаллим дарс ўтаётганида айрим амалий топшириқларни ўқувчиларга бажартириш, «ассистент», «ёрдамчи», «лаборант» сифатида фойдаланиши ижобий натижалар беради. Бола муаллимнинг бундай топшириқларини бажону дил бажаради ва бу жараёнда педагогик касбининг сирларини ўргана боради. Бўлажак ўқитувчи ўқувчиларни бу каби ишларга жалб этиш жараёнида ўзи ҳам ахлоқий жиҳатдан мукаммалашади, педагогик тажриба орттиради.

Мактабда ўқувчиларни ўз-ўзини бошқаришнинг турли соҳаларига жалб этиш болаларнинг ахлоқий тажрибасини ташкил этишда катта имкониятларга эга. Синфда, мактабда навбатчилик қилиш натижасида болалар тартиб-интизомни, тозаликни сақлашга ўрганадилар. Бу ишларни бажариш жараёнида болада талабчанлик, жамоатчиллик, принципиаллик каби ахлоқий фазилат-

лар, ахлоқий тажриба шакллана боради. Синфда старосталик вазифасини бажариш талабчанлик, адолатли бўлиш, ҳалоллик каби ахлоқий сифатларни машқ қилдириш учун муҳимдир. Бу жараёнда болада ижтимоий бурчни бажариш, масъулиятни ҳис қилиш, катталарнинг топшириғини бажариш, тенгдошларига топшириқлар бериш каби ахлоқий хатти-ҳаракатларга доир кўникма ҳосил бўлади, бола хулқий тажриба орттиради. Айниқса, ёшлар ташкилотларининг ишларида фаол қатнашиш, бадий ҳаваскорлик, физкультура ва спорт, мунозаралар, конференцияларни ўтказиш кабилар болаларда ташкилотчилик қобилиятини ўстириш билан бирга, уларнинг хулқини машқ қилдириш, такомиллаштириш мактаби бўлиб ҳам хизмат қилади.

Ахлоқий машқларни бажартириш жараёнида мактаб, онла, ўқитувчилар, ота-оналар болага нисбатан бир хил талаб қўя билишлари муҳимдир. Айрим оилаларда ота-оналар ўзлари сезмаган ҳолда болаларни қалбига қайсарлик, ўжарлик, ўзбошимчалик, очкўзлик, катталарга ишонмаслик уруғини сепган бўладилар. Бундай болаларга яхши ишларни бажартириш, эзгу хулқларни машқ қилдириш қийин кечади. Бундайлар орасидан «тарбияси қийин» болалар етишиб чиқади. Қайсар бола кўпинча кичиклигида катта ёшдаги кишиларнинг яхши нияти, одиллигига ишончини йўқотган бўлади. Боланинг мурғак қалбида пайдо бўлган бу ишончсизлик аста-секин душманликка, шафқатсизликка айланади ва уни жўрттага ёмон ишлар қилишга ундайди. Бундайларни гап, насиҳат билан тузатиш амри маҳол, уларни амалий ишларга фаол жалб этиш лозим. Илат боланинг қалбини, вужудини бутунлай эгаллаб олган. Синф раҳбари, ўқитувчи бундан кеч хабар топса ҳам, бола қалбини шу шумғиядан тозалашни ўз бурчи деб билиши керак, оиладаги жаҳолат асоратини инсонийлик, адолат, хайрихоҳлик, хушёрлик билан бартараф этиш зарур. Ўз хулқидаги нуқсонни йўқотишда болага амалий ёрдам керак. Педагогик маҳоратга эга бўлган ўқитувчигина бола қалбига йўл топиб, унга яхши ишларни амалда бажартириб, машқ қилдириб, ундаги қайсарликни бартараф этиши мумкин. Бадий адабиётда, педагогик амалиётда бундай мисоллар кўплаб учрайди.

Ўқитувчининг ахлоқий қиёфаси, ибрат-намунаси болага ҳар қандай насиҳатдан кўра кучлироқ таъсир этади. Ўқитувчининг фидойи ишларини, меҳнати, яхши хат-

ти-ҳаракатларини кўрган ўқувчи унга эргашади. Муаллимнинг болалар билан бирга ишлаши, бирга овқатланиши қабилар ҳам ахлоқий таъсир ўтказишда муҳимдир. Ўқитувчи «муаллимнинг айтганини қилу, қилганини қилма!» қабилда иш тутиши мумкин эмас. Киши ўзига нимага раво кўрса, бошқалардан ҳам ўшани талаб этиши ахлоқий таъсир ўтказишнинг бебаҳо усулидир.

Ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш

Педагогик фаолиятнинг муҳим жиҳатларидан бири ўз-ўзини ахлоқий тарбиялашдир. Марказий Осиё халқларининг умуминсоний ва миллий маънавий қадриятларида инсон ўзини англаб олиши, ўз одатлари ва сифатларини ўзгартиришга қодир эканлиги таъкидланади. Ахлоқий фаолнят жараёнида инсоннинг ўзи ҳам, билимлари, дунёқараши, эътиқоди ҳам ўзгара боради.

Ижодий фаолият жараёнида инсонда «ўз-ўзини бошқариш» қобилияти ҳосил бўлади, у ўз истакларини ўз иродасига бўйсундириш имкониятига эга бўлади. Кишининг ўз шахсини ахлоқий идеаллар, ахлоқий билимлар, эътиқодлар асосида шакллантириш мақсадига йўналтирилган фаолияти ўз-ўзини ахлоқий тарбиялашдир. Бу жамиятда амалга ошириладиган ахлоқий тарбия жараёнининг давоми, ахлоқий фаолият шаклларида биридир.

Шахсининг ахлоқий камолоти (ривожланиши) жамоада, актив фаолият натижасида содир бўлади. Ижтимоий муносабатлар жараёнида киши ўзида маълум бир ахлоқий қарашларни ҳосил қилади, бу қарашлар, ўз навбатида, унинг хулқига, хатти-ҳаракатларига таъсир этади. Кишининг жамиятда эгаллаган ҳолати, касби ҳам унинг онги ва хулқига таъсир ўтказади. Ахлоқий камолотнинг (шаклланишининг) бу қонуниятлари ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш жараёни ҳам ижтимоий ҳаёт талаблари билан узвий боғлиқ эканлигидан далолат беради. Ўз-ўзини ахлоқий тарбиялашнинг моҳияти жамиятнинг ривожланиши, давлатнинг тараққиётига йўналтирилган бўлиши, унга хизмат қилиши лозим.

Ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш бу, кишининг ижтимоий тажрибада мавжуд бўлган ва шу жамият аъзоларининг онгида мустаҳкамланиб қолган ахлоқий одатлар ва ахлоқий сифатларни эгаллаб олишга йўналтирилган

фаолниятидир. Демак, ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш ижтимоий ҳодиса бўлиб, жамият талаблари асосида белгиланади.

Ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш ҳар бир шахснинг меҳнат жамоалари, маълум бир гуруҳ, касб эгаларининг меҳнат фаолиятида қатнашиши жараёнида содир бўлади. Жамиятда ахлоқий тарбиянинг ва ўз-ўзини тарбиялашнинг мақсади ва мазмуни бир хил бўлади. Бу мақсадга эришиш ахлоқий тарбиянинг натижаси ва жамиятни тараққий эттиришнинг шарти ҳамдир. Шунинг учун ҳам ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш масаласи педагогик фаолиятда муҳим аҳамиятга эгадир.

Мактабда ўқиш йиллари инсон ҳаётида ахлоқий изланишлар даврига тўғри келади. Болаларни бу даврда ўз-ўзини тарбиялашга даъват этиш самарали бўлади. Муаллимнинг вазифаси ўқувчиларга ибрат олинларни, эргашишлари учун намуна бўладиган фактларни (далилларни) топишга қўмаклашишдан иборат. Муаллим ўқувчиларнинг ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш ишини ташкил этиши, амалга оширишга даъват этилган экан, аввало унинг ўзи ўз шахсини мунтазам такомиллаштириб бориши лозим. Ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш тажрибасига эга бўлмаган киши бошқаларга бу ишни ўргата олмайди.

Марказий Осиёда ўтмишда яшаб ижод этган мутафаккирлар, донишмандлар — Абу Али Ибн Сино, Фиробий, Навоий, Бобур ва бошқаларнинг фаолияти шундан далолат берадики, улар ўз билимларини ошириш, шахс сифатида камолотга эришишлари учун ўз-ўзини тарбиялашга катта эътибор берганлар ва натижада инсоний камолот, илм-фанни ривожлантириш борасида юксалikka эришганлар.

Ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш ишини самарали амалга ошириш учун ўқитувчидан қуйидагилар талаб этилади:

— ахлоқий ривожланиш соҳасида эргашиш, тақлид қилиш лозим бўлган намунани (идеални) кўз олдига аниқ келтириш. Педагогнинг ахлоқий қиёфасига қўйиладиган асосий талабларининггина эмас, педагогик иш жараёнида муаллимнинг ҳулқида намоён бўладиган энг юксик ахлоқий хислатларини (сифатларини) ҳам бириш;

— педагоглик бурчини мукаммал бажариш, обрў орттириш учун зарур ахлоқий сифатларни аниқлаш;

— педагоглик фаолияти, таълим-тарбия иши учун зарур бўладиган ахлоқий фазилатларини шакллантириш-

га имкон берадиган фаолият турларини бажаришга актив қиришиш ва ўз ахлоқий билимларини систематик ошира бориш зарурлигини англаш;

— ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш соҳасида педагогика илмида ва педагогик амалиётда қарор топган тарбия шакллари ва усулларини билиш.

Ўқитувчи ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш учун маълум шарт-шароитлар ҳам зарур. Булардан энг муҳими — ўз-ўзини тарбиялашнинг негизи сифатида ўз билимларини мустақил ошириши учун бўш вақтга эга бўлиш, шунингдек, педагогик жамоада ўқитувчининг ўз устида ишлашига кўмаклашадиган тегишли муҳит мавжудлиги. Бу шарт-шароитлардан бирортаси бўлмаса ҳам ўз-ўзини тарбиялаш жараёни сусаяди. Бу шароитлар мавжуд бўлган тақдирда ҳам, агар ўқитувчининг ўз-ўзини тарбиялашга хоҳиши, ўз-ўзини тарбиялаш мақсади қатъий бўлмаса, муаллим ўзи мўлжаллаган мақсадга эришиш учун иродасини ишга солиб, астойдил иштилмаса, ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш соҳасида бирор самарага эриша олмайди. Муаллим ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш ишига жиддий қиришиши учун иродаси кучли, ахлоқий тарбияланган бўлмоғи лозим. Демак, ўз-ўзини тарбиялаш жараёни — билиш, истақ, бажара олиш ва ҳаракат қилишдан иборат.

Ўзбекистон Республикаси мактабларида ишлайдиган ўқитувчининг маънавий қиёфасини кўрсатадиган (белгилайдиган) ахлоқий фазилатлардан энг муҳимлари қуйидагилар: ўз ишига виждонан ва танқидий муносабат; меҳрибон ва адолатли бўлиш, ҳалоллик ва принципиаллик, ҳушмуомалалик, камтарлик, ўз касбининг ва болаларини севиш, ўз касбидан ғурурланиш. Муаллим бу ахлоқий фазилатларни ўзида тарбиялаши учун, аввало, бундай ахлоқий сифатлар педагогик фаолият учун ижтимоий қимматли ва зарур эканлигини, шунингдек, бу сифатлардан қай бири унда камроқ ривожланганлигини англаб, билиб олиши зарур. Лекин ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш учун буни англаб етишнинг ўзигина етарли эмас. Бунинг учун муаллим аниқ бир мақсадни кўзлаб иштилиши, фаол ҳаракат қилиши лозим. Давлат ва жамият олдидаги ўз педагогик бурчини юксак даражада ҳис этган муаллимгина бу соҳада учрайдиган тўсиқлар, қийинчиликларни бартараф этиб, кўзланган мақсадга эриша олади.

Ўз-ўзига, ўз ишига танқидий муносабатда бўлиш ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш жараёнида зарур ахлоқий

хислатлардан биридир. Бундай хислат ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш учун кишига ўз камчиликларини аниқлаш (билиб олиш), ўз олдига уларни бартараф этиш мақсадини қўйишга имкон яратади. Киши ўзига, ўз хулқи, хатти-ҳаракатларига нисбатан танқидий кўз билан қарама, ўз-ўзини тарбиялаб бўлмайди. Шунинг учун ҳам кишида бундай хислатни ёшлик чоғидан тарбиялаб ўстириш мақсадга мувофиқ.

Кузатишлар ва ўқитувчилар билан суҳбат натижалари қуйидаги хулосага келиш учун асос бўла олади: муаллимнинг ўз хатти-ҳаракатларининг ахлоқий қиммати ҳақидаги тасаввури, тушунчаси унинг педагогик маҳорати даражасига, педагоглик бурчинини сезиш ва бажара олиш даражасига боғлиқ; бу, ўз навбатида, муаллимнинг педагоглар жамоасидаги обрўйига таъсир этади. Одатда, ўз ишнинг устаси, моҳир ўқитувчилар ўз-ўзига, ўз ишига танқидий кўз билан қарайдиган ва ўз билимларини мунтазам ошириб боришга интилувчан бўлади. Ўртачароқ педагог эса хотиржам юраверади; ўқувчининг билими саёзлиги муаллимнинг педагогик маҳорати даражасига боғлиқ эмас, деб ҳисоблайди. Бундай ўқитувчи ўз билимларини ошириш, ўз-ўзини тарбиялашга бефарқ қарайди. Кўпинча, ўқувчилар орасида ҳам, педагоглар жамоасида ҳам катта обрў орттира олмайди. Педагогик кенгашлар ва бошқа йиғилишларда танқидга учраша ҳам бунга ёътибор бермайди, ёки ўзининг профессионал тайёргарлик даражасини танқидий баҳолай олмаслик натижасида «мактаб жамоаси ва маъмурият менинг қадримга етмаяпти, тирноқ остидан кир қидиряпти» деган сохта фикрда бўлади. Бундай муаллим баъзан ўз аламини болалардан олишга уринади ёки ўз кучига ишончи йўқолади, ишга бефарқ қарайдиган бўлиб қолади, ўз обрўси учун курашмай қўяди. Ваҳоланки, ҳар бир муаллим ўзидаги салбий хулқ-одатлар, иллатлар (қўполлик, ялқовлик, бўшанглик, инжиқлик каби-лар)ни бартараф этиши мумкин. Шунингдек, ҳар бир ўқитувчи ўзида учрайдиган: болаларга, ўз кучига ишонмаслик, ўзини тута билмаслик; ташаббускорлик, қатъийлик, талабчанлик каби-лар етмаслиги; ишга танқидий кўз билан қарай олмаслик каби иллатларни ўз-ўзини тарбиялаш орқали бартараф эта олиши мумкин. Киши ўз характери, одатларини ўзгартира олмайди, деган фикр ҳақиқатга тўғри келмайди.

Демак, ҳар ким ўз кучи ва имкониятларини оқилона, онгли баҳолай олиши, йўналтириши, бошқара билиши

муаллим учун ўз-ўзини ахлоқий тарбиялашнинг муҳим шартидир. Ўз-ўзини баҳолаш деганда кишининг қоби-лияти ва билимлари, педагоглар жамоасидаги мавқеи, ахлоқий-руҳий сифатлари, одатлари, кўникма ва мала-каларини баҳолай олиш назарда тутилади. Бу ҳар бир киши ўз фазилатлари ва камчиликларини тасаввур этиб баҳолай олиши, ўз хислатларини ҳис этиб, оқило-на йўл тутиши демакдир.

Ўз-ўзини баҳолашнинг ҳиссий-эмоционал тизими шахснинг ўз қадр-қимматини ҳимоя қилиш реакциясига таянади. Унинг мақсадга мувофиқ тўғри, оқилона бў-лиши кишига ўз салбий одатларини ҳам танқидий ба-ҳолай олиш имконини беради. Ўз хатти-ҳаракатларини оқилона таҳлил қила олиш ўз-ўзини баҳолаш тизими-нинг иккинчи босқичини ташкил этади ва кишига би-рор салбий хатти-ҳаракатдан нафратланиш ёки яхши хатти-ҳаракатлардан хурсанд бўлиш, ўз-ўзига, ўзининг фикр ва қилиқларига, хулқига гўё четдан туриб баҳо беришга имкон яратади. Агар ўқитувчининг баҳолаш-ларида ҳиссиёт кучли бўлса, у ўз хатти-ҳаракатларига танқидий муносабатда бўла олмайди. Аксинча, ўзининг ҳақлигидан, хато қилмаслигидан мағрурланиш ҳисси пайдо бўлади. Бу, ўқитувчининг ахлоқий маданият да-ражаси пастлигини кўрсатади. Ўз-ўзига, ўзининг хул-қига, хатти-ҳаракатларига ва ўз имкониятларига танқидий қарай олмайдиган муаллим ўз ишининг устаси бўла олмайди. Шунинг учун ҳам педагоглар жамоаси ўз-ўзи-ни тарбиялаш масаласида бундай ўқитувчига ўз фази-латлари, хислатлари, камчиликларини тўғри баҳолай олишида кўмаклашиши керак.

Ўқувчилар назарида муаллим инсон камолотининг кўзгуси ҳисобланади. Ўқувчилар муаллим тимсолида барча яхши фазилатларни мужассам кўришни истай-дилар. Лекин радио, телевидение, оммавий ахборот во-ситалари кўпайган ҳозирги даврда муаллим ўқувчилар учун ахборотлар олишнинг ягона манбаи эмас. Эндиги болалар муаллимнинг фазилатлари ва хислатларини бошқалар билан таққослаш имкониятига кўпроқ эга-дирлар. Шунинг учун ҳам ҳозирги давр ўқитувчилари-нинг ахлоқий қиёфасига қўйиладиган талаблар жуда юксакдир. Бу эса, ўз навбатида, муаллимдан ўз билим-ларини мунтазам ошира бориш ва ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаб боришни талаб этади.

Ўқитувчи ўз-ўзини ахлоқий тарбиялашнинг моҳия-ти — ахлоқий идеал талабларига мос равишда ўзининг

фазилатлари, одатлари ва хислатларини такомиллаштириб, ўзгартириб боришни онгли равишда белгилаб олишдан иборат. Ўқувчининг кўз ўнгида инсон камолотининг юксак тimsоли бўлиш учун муаллим ўз билимларини мунтазам тўлдира бориш билан бирга оптимист (неқбин) бўлиши, келажакка ишонч билан қараши, олижаноблик ва одиллик фазилатларини ўзида мужассамлантирган бўлиши керак. Бу мақсадга эришиш муаллимдан ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш борасида мунтазам ва астойдил ҳаракатни талаб этади.

Ўқитувчининг ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш жараёнини ташкил этишида ундаги мотивлар ва рағбатлантирувчи омиллар муҳим роль ўйнайди. Ўқитувчини ўз-ўзини ахлоқий тарбиялашга даъват этувчи омиллар ҳақида гап борганда шунини таъкидлаш лозимки, педагогик ишда муаллимнинг моддий манфаатдорлиги деярли йўқ даражада, бу ишда ахлоқий ва маънавий-психологик омилларнинг таъсири катта ва улар жуда хилма хилдир. Улардан бири педагогик бурчини юксак даражада англашдир. Бу ҳолат муаллимнинг ўқувчиларга, касбдошлари ва ота-оналарга муносабатини, ҳуққини белгилайди. Бу, муаллим фаолиятини педагоглар жамоаси ва маъмурият назорат этиши, танқид қилиш ва рағбатлантириш усуллари билан амалга оширилади.

Муаллимдан ўз ахлоқий фазилатларини такомиллаштиришни талаб этувчи омиллардан яна бири болалар орасида, педагоглар жамоаси, ота-оналар жамоасида обрў орттиришга интилишдир. Бу ҳам муаллимни ўз-ўзини ахлоқий тарбиялашга даъват этувчи омиллардандир. Муаллимнинг обрўси эса унинг педагогик маҳоратига, таълим-тарбия ишига бўлган муносабатига, мафкуравий ва назарий тайёргарлигига, фаоллигига, ўқувчилар ва ота-оналар билан ишлаш усулларига, оиладаги ҳуққига, билим-савиясига, ўқувчилар ва ўз касбдошларига хайрихоҳлиги кабиларга боғлиқ. Бу фазилатларни ўқитувчи педагогик фаолият жараёнида эгаллайди ва ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш йўли билан такомиллаштиради.

Ўқувчиларнинг муаллимга иззат-ҳурмат билан муносабатда бўлишлари ҳам ўқитувчининг ишига туртки бўлади. Муаллим педагогик маҳоратини эгалламасдан туриб обрў орттириб бўлмаслигини англаса, ўз билимларини орттиришга интилади, дарсларга пухта тайёргарлик кўради. Айрим ўқитувчилар ўқувчининг ҳуққи ва ўқишидаги нуқсонларга бепарволик қилиб, айримлари

эса бошқа касбдошлари обрўсини ерга уриш билан ўқувчилар олдида обрў орттиришга интиладилар. Бу йўллар билан ҳеч қачон ҳақиқий обрўга эришиб бўлмайди.

Муаллимни ўз-ўзини ахлоқий тарбиялашга ундовчи омиллардан яна бири сўз ва ишнинг бирлигига интилиш, тарбияланувчилар учун ибрат бўлиш истагидир. Шунингдек, ўқитувчининг дарсга кечикиб келиши болаларнинг ҳам дарс қолдиришлари ва кечикишларига сабаб бўлиши ҳам мумкин.

Мактаблар, ўқув юртлари тажрибаси шундан далолат берадики, ўз ишининг моҳир устаси ҳисобланадиган муаллимлар ўз билимларини ошириш соҳасида мунтазам ишлайдиган кишилардир. Бундайлар, одатда, билишга қизиқувчан бўлишади. Ўзлари билган, бошдан кечирган воқеа, таассуротларини, билимларини бошқаларга, ўқувчиларга беришга интиладилар. Муаллимда бундай фазилат ва эҳтиёжнинг мавжудлиги ўз-ўзини ахлоқий тарбиялашга даъват этувчи омилдир.

Муаллимнинг ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш фаолияти самарали бўлиши учун у педагогика, психология ва методика соҳасидаги янгиликлардан, илмий тадқиқотлардан мунтазам хабардор бўла бориши керак. Марказий Осиёда яшаб ижод этган донишмандлар, буюк мутафаккирларнинг фалсафий, адабий-педагогик меросида ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш учун қимматли маслаҳатлар, йўл-йўриқлар мавжуд.

Ўз-ўзини ахлоқий тарбиялашнинг муҳим воситаларидан бири муаллимнинг ўз фаолияти, хатти-ҳаракатлари, табиатидаги хислатларнинг ижтимоий қимматини таҳлил эта олишидадир. Ўз-ўзини таҳлил этиш шахс учун ўзини англаш йўлларида биридир. Бу муаллимга ўз камчиликларини билиб олишга кўмаклашади. Шу асосда у ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш вазифаларини белгилаши мумкин. Бунинг учун муаллим ўз хатти-ҳаракатларини кузата билмоғи лозим. Ўз-ўзини кузатиш жараёни бу, муаллимнинг ўз хулқи, ҳиссиётини аниқлаш ва ўз олдига қўйган мақсадлари нуқтаи назаридан уларни баҳолай олиш жараёнидир.

Муаллимнинг ўз-ўзини кузатиб ва назорат қилиб бориши мунтазам бўлмоғи керак. Бундай иш, одатда, маълум бир муддатга мўлжаллаб амалга оширилади. Муаллим ўзини назорат қилиш учун ўқувчига, касбдошларига, ота-оналарга берган ваъдасини алоҳида дафтарга

ёзиб бориши мумкин. Бунинг натижасида ўқув йили ёки педагогик фаолият давомида ахлоқий характердаги жуда кўп педагогик фактлар, материаллар тўпланади. Муаллимнинг ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш — ўз олдига аниқ мақсад ва вазифалар қўя билиши, ўзинга нисбатан қўядиган талаблари аниқ бўлиши ва уларни аста-секин мураккаблаштира бориши демакдир.

Буюк даҳолардан бири қуйидаги қондаларга амал қилишни ўз фаолияти учун асос қилиб олган: ҳовлиқмаслик, айниқса, ташқаридан қараганлар учун хотиржам бўлиб кўриниш; сўзда ва хатти-ҳаракатларда ростгўй, дангал бўлиш, ўйлаб иш қилиш; журъатли бўлиш; ўзи ҳақида камроқ гапириш; вақтни бефойда ўтказмаслик; мўлжалланган, керакли ишни албатта бажариш; зарур ва керакли нарсаларгагина сарф-харажат қилиш; ҳар кунни кечқурун ётиш олдидан ўз хатти-ҳаракатлари учун ўзинга виждонан ҳисоб бериш; бирор қилган ёки қилмоқчи бўлган ишни ҳақида мақтанмаслик.

Муаллим ўз-ўзини ахлоқий тарбиялашга киришишдан олдин ўзи учун бунга ўхшаш қондаларни белгиллаб олиши мумкин. Мақсад йўлида интилиш, продасини ишга солиш ўз-ўзини ахлоқий тарбиялашнинг самарали бўлишини таъминлайди.

Назорат учун саволлар

1. Педагогик фаолиятнинг ахлоқий жиҳатлари нималарни ўз ичига олади?
2. Муаллимнинг ва ўқувчининг ахлоқий маърифатлилиги нималарда намоён бўлади?
3. Ахлоқий тажриба қайси йўللار билан ва қандай ҳосил қилинади?
4. Муаллим ва ўқувчининг ўз-ўзини ахлоқий тарбиялаш де-ганда нималар тушунилади?
5. Ўз-ўзини тарбиялаш учун қандай ахлоқий қондаларга амал қилиш керак?

роқ ишлаш керак» дейди. Бу гап болага катта таъсир этади, у дарсларни кўпроқ тайёрлайдиган бўлди, айниқса физикага. қизиқиб қолди. Мактабни битиргач, техника университетига ўқишга кирди. Муҳандислик касбини эгаллади. Бир куни Тўлқин ўқувчилик йилларини эслаб бундай деди: «Физика ўқитувчимиз қаттиққўл, талабчан эди. У бизни бошқа фанларга қараганда физикани кўпроқ ўқишга мажбур этарди. Биз унинг айтганларини бажарар эдик, чунки у яхши одам, ҳатто дўстимиз эди».

Ўқитувчи аввало, ўзига талабчан бўлмоғи керак, шундагина болага нисбатан қўяётган талаблари ўринли, самарали бўлади. Акс ҳолда унинг «талабчанлиги» боланинг гашини келтириши ва ўқувчилар уни бажармасликлари мумкин. Болага бирор топшириқ бераётганда у ўқувчининг кучига мослиги, бола уни бемалол бажара олишига муаллимнинг ишончи комил бўлсин. Бола олдига қўйиладиган талаблар, унга берилаётган вазифалар секин-аста мураккаблаштирила бориши, ўқувчиларнинг қобилияти, индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиб табақалаштирили лозим.

Муаллим ҳар қанча ҳушёр, эҳтиёткор бўлса ҳам синфдаги ҳамма болаларнинг руҳий ҳолатини, изтиробларини билмаслиги мумкин. Бу ишда муаллим синф болалар жамоасининг кўмагига таянмоғи лозим. Синф жамоаси бошига ташвиш тушган боланинг ҳолидан хабардор, унга ҳамдард бўлишига эришмоқ керак. Шунда муаллим билан ўқувчи ўртасидаги муомала натижасида содир бўладиган айрим хатоларнинг олдини олиш имкони туғилади.

Воқеий ҳикоят. Санобарнинг оиласида унинг отаси билан онаси ўртасида келишмовчилик, жанжаллар бўлиб туришини синфдошлари билади. Бугун у дарсга кўзларининг атрофи кўкарган, маънос ҳолда келди. Кеча уларнинг уйида бўлган жанжал туфайли уй вазифасини ҳам бажаролмай келгани, китобни ўқиса ҳам бошига ҳеч нарса кирмаётгани кўриниб турарди. Синфдошларидан бири унга сездирмай бу ҳолатни синф раҳбарига маълум қилиб, яхшиси муаллимлар бүгун Санобарни доскага чиқармасликлари, ундан уй вазифасини ҳам сўрамасликлари лозимлигини айтди. Синф раҳбари ўз дарси жараёнида бевосита усуллар билан Санобарга тасалли беришга ҳаракат қилди. Шу тариқа синф жамоаси қалби жароҳатланган Санобарга нис-

батан тўғри муомала қилишда ўқитувчиларга ёрдамлашди.

Боланинг руҳий ҳолатини тушуниш, синфдошларида унга нисбатан хайрихоҳлик, ғамхўрлик ҳис-туйғусини уйғотиш ўқитувчининг юсак педагогик, ахлоқий маданиятидан далолат беради. Одобли, маданиятли муаллим болалар билан қўпол муомала қилмайди, ўқувчининг «сирини» ошкор этмайди, унинг устидан кулиб, қалбини жароҳатламайди. Аксинча, фикр-мулоҳазаси қотиб қолган, болаларнинг қалби, эҳтиёж ва қизиқишларини инobatга олмайдиган, ҳамманинг хулқини бир хил қоллибда баҳолайдиган муаллим кўпинча педагогик муомала одоби нормаларини бузади, болалар орасида обрў ҳам ололмайди. Бундай муаллим одатда, агар бола мўмин-қобил бўлса, уни яхшилар қаторида кўради, агар танқидий фикрлайдиган бўлса — манман, такаббур деб ҳисоблайди. Қобилиятли, лекин шўх болаларни хуш кўрмайди, натижада ўқитувчига ҳурматсизлик, конфликт — можаролар келиб чиқади.

Ўқитувчи билан ўқувчи ўртасидаги низолар кўпинча болага нисбатан адолатсизлик қилиш, унга қўйилаётган талаблар мавҳумлигидан келиб чиқади. Бундай ўқитувчи болани асоссиз айблаётганини талабчанлик, педагогик жамоа раҳбарларининг унга қўйган тўғри талабини эса адолатсизлик деб қарайди. Боланинг мустақил ҳаракатларини — унинг обрўсини тўкишга интилиш, итоаткорлигини эса энг яхши ҳислат деб билади. Муаллим билан ўқувчи ўртасидаги низолар ҳақида гап борганда шунини эсда тутиш лозимки, таълим-тарбия жуда мураккаб, қарама-қаршиликларга тўла жараёндир. Уларни бартараф этиш муқаррар равишда низолар чиқишига ҳам сабаб бўлиши мумкин. Бу низоларни оқилona ҳал этиш учун муаллим уларнинг моҳияти ва сабабларини аниқлаши, билиши керак.

Бозор иқтисодиётига асосланган жамиятда ахлоқий тарбия жараёнига хос қарама-қаршиликлар манфаатдорлик, ахлоқий-руҳий омиллар, шунингдек, муҳит таъсирида содир бўлиши мумкин. Бундай факторлар қаторига қуйидагилар киради:

— бола тарбияланаётган муҳитдаги ахлоқий тажриба, хулқий одатлар жамиятда қабул қилинган умуминсоний, миллий ахлоқ мезонларига мос келмаслиги;

— болада илгари шаклланган қизиқиш ва истак-

лар ахлоқий тарбиянинг мақсадига тўғри келмаслиги;
— боланинг иродаси, ўзини тута билиш даражаси билан тарбиячи-ўқитувчининг талаблари бир-бирига тўғри келмаслиги;

— боланинг жамоада ўз ўрнини топишга бўлган интилиши билан ўз манфаатларини жамоанинг манфаатларига бўйсундириш зарурлигини бир-бирига мос келмаслиги;

— тарбиячи, ўқитувчининг педагогик, ахлоқий маданият даражаси ўқувчиларни ахлоқий тарбиялаш соҳасида кун тартибига қўйилаётган вазифалар, талабларга мос келмаслиги.

Бу қарама-қаршиликлар объектив ёки субъектив характерга эга бўлиши мумкин. Тарбия жараёнида улар субъективликдан объективликка ўтиши ёки аксинча бўлиши ҳам мумкин. Масалан, ота-оналарнинг ахлоқий маданият даражаси субъектив фактор ҳисобланса ҳам у бола учун объективлик характерига эга, чунки ота билан онани танлаб олиш мумкин эмас.

Субъектив қарама-қаршиликлар ҳам, объектив қарама-қаршиликлар ҳам жиддийлашиб, низолар чиқишига олиб келиши мумкин. Бурч билан истак ўртасидаги, зарурат билан эркинлик ўртасидаги объектив қарама-қаршиликлар натижасида юзага келадиган низоларни, келишмовчиликларни бартараф этиш, кўпинча, ривожланиш усулига айланади. Бундай конфликтларни ижобий ҳал қилиш натижасида шахс ўз тажрибасида жамият ўртага қўяётган ахлоқий талабларни жамоатчилик ва ўқитувчи таъсирида англаб олади.

Қуйидагилар ахлоқий тарбия жараёнида вужудга келадиган объектив (асосий) қарама-қаршиликлар сирасига киради: тарбия тизими ва ёш авлод эришини зарур бўлган юксак ахлоқий намуналар (идеаллар) кун тартибига қўяётган вазифалар билан тарбияланувчиларнинг ҳаётини тажрибаси ўртасидаги қарама-қаршилик; ўқувчи эгаллаши лозим бўлган ахлоқий қондалар билан боланинг ўткинчи эҳтиёжлари ва хоҳишлари ўртасидаги қарама-қаршилик; ахлоқий эркинлик билан ахлоқий масъулият ўртасидаги қарама-қаршилик. Бу қарама-қаршиликларни бартараф этиш силлиқ кечмайди, уларни тўғри ҳал этиш натижасида бола ахлоқий камолотга эриша боради. Одатда, бундай низолар, ё ўқувчини юксак ахлоқий идеалларга йўналтирувчи ўқитувчи фойдасига, ёки боланинг ўткинчи хоҳишлари фойдасига ҳал этилиши мумкин. Иккала ҳо-

латда ҳам «сакраш», «портлаш» йўли билан янги ҳолатга ўтилади: ё ўқувчининг ҳулқида ижобий ўзгариш бўлади, ёки салбий ҳолат мустаҳкамланади. Ўқитувчи ҳар бир низои ечаётганида бунин назарда тузмоғи керак.

Объектив қарама-қаршиликлар натижасида вужудга келган конфликтларни оқилона бартараф этиш ўқитувчининг педагогик маданиятига, муомала одобиға, танлаган воситаларининг тўғрилиғига боғлиқ. Субъектив сабабларга кўра пайдо бўлиб, жанжалларга олиб келган қарама-қаршиликлар салбий натижалар беради, ўқитувчига нисбатан ишончсизлик туғдиради. Ўқитувчи билан болалар ўртасида руҳий тўсиқлар ҳосил қилади. Бундай низолар шахснинг ахлоқий ривожланишига туртки бўла олмайди, чунки бу ҳолат муаллимнинг ахлоқий маданияти наслигидан содир этилади. Бу қарама-қаршиликни бартараф этиш йўли — уларни ўз вақтида аниқлаб, низога айланиб кетишига йўл қўймасликдир. Бунга эришини учун муаллим ҳаётни яшаш билиши, сезгир, виждонли бўлиш билан бирга болаларнинг руҳий ривожланиш қонунларини, ахлоқ нормаларини ҳам билиши, воқеаларни олдиндан кўра билиш фазилатига ҳам эга бўлмоғи керак.

Педагогик ахлоқда таълим-тарбия жараёнида вужудга келиб, анъанага айланиб қолган айрим қоидалар субъектив қарама-қаршиликлар ва конфликтларнинг келиб чиқишига сабаб бўлиши кўрсатилган. Масалан, шундай қоидалардан бири — ҳар қандай ҳолатда ҳам ўқувчи олдида муаллимнинг обрўсини сақлаш керак, деган тушунчадир. Бу қоидага амал қилман деб, муаллим баъзан ўз виждонига қарши нис тулади, касбдоши ноҳақ бўлса ҳам унинг ҳаракатларини тўғри деб исботлашга, ўқувчинини эса айблашга, ёмонлашга уринади. «Муаллимни ўқувчи танқид қилиши мумкин эмас», деган ахлоқий қоида ҳам ўқитувчиларнинг обрўсини сақлаш учун ўйлаб топилган.

Мажлис бораётганда ўқувчига муаллим ҳақидаги фикрларини, мулоҳазасини айтишини таъқиқлаш мумкин дир, лекин бола ўз тенгқурлари давраида катталарнинг ҳулқи, хатти-ҳаракатлари ҳақида ўз фикрини айтиши, баҳо беришини таъқиқлаб бўлмайди-ку. Натижада ўқувчиларнинг айрим ўқитувчи ҳақидаги фикрлари, тушунчалари шаклланиш жараёнини педагогик жиҳатдан бошқариб бўлмай қолади. Баъзан бунинг натижасида ўқувчилар талабчан муаллимни — адо-

латсиз кишига, боланинг камчилиги ва шўхликларига эътибор бермайдиган муаллимни яхши одамга чиқариб қўядилар.

Муаллимнинг бирор тасодифий хатти-ҳаракати натижасида ўқувчиларда у ҳақда содир бўлган нотўғри фикр ҳам таълим-тарбия жараёнига салбий таъсир этиши, муаллимнинг ишини мураккаблаштириши мумкин. Одатда, бундай конфликтлар узоқ давом этади ва ўқитувчи фойдасига «ҳал» этилади. Муаллимнинг обрўсини сақлайман деб, катталар баъзан боланинг қадр-қимматини ерга урадилар, ўқитувчидан кечирим сўрашни талаб этадилар, ваҳоланки бу низога ўқитувчининг нотўғри хатти-ҳаракати сабаб бўлган. Муаллимларнинг бу иши ахлоқий тарбия талабларига тўғри келмайди. Яхши педагогик анъаналарни сақлаш ва уларга амал қилиш билан мутаассиблик ўртасидаги фарқи, ўқитувчилик бурчини бажариш билан ўтакетган расмийчиликни ажрата билмоқ лозим.

Муаллим ўқувчилар билан ўзаро муомаласида кўтаринки руҳ, яхши кайфиятни сақлай билиши педагогик ахлоқнинг муҳим талабларидан биридир. Ўқитувчи дарс ўтаётган ёки тарбиявий тадбирни бажараётганида болаларнинг дўсти, маслаҳатчиси эканлигини эсда тутмоғи лозим. Бу, муаллим ҳамма вақт болалар билан ошна-оғайнигарчилик қилаверади деган гап эмас. Болалар кўп ўтмай муаллимнинг хулқидаги бу камчиликни пайқаб олиб, унинг устидан кулиб юрадилар.

Педагогик ахлоқ нормаларига амал қилишда муаллим одоб-муомала қоидаларини бузмаслиги, шу билан бирга муаллимнинг хулқи ўқувчиларнинг хатти-ҳаракатларини, ўзаро муносабатларини ҳам тартибга солиб бориши ҳақида ғамхўрлик қилмоқ керак.

Воқеий ҳикоят. Иккинчи синфга бошқа мактабдан яқинда келган Дилоромни муаллим ўқиш учун доскага чиқарди. Дилором ҳарфлар ва бўғинларни зўрға ўқиётгани, ўқий олмай қийналаётганидан уялиб қизарди, тўхталиб қолди. Синфдаги болалар кулиб юбордилар. Чунки бу синфдаги болаларнинг ҳаммаси яхши ўқийдиган бўлиб қолган эдилар. Болаларнинг бу кулгуси Дилоромга қаттиқ салбий таъсир этди. Муаллим қийналиб зўрға ўқиётган Дилоромни ўқишдан тўхтаиб, кулган болаларга танбех берди. Болаларнинг бу қилиғи одоб қоидаларига тўғри келмас эди.

Муаллим болани доскага чақираётганда ҳам, ёки ўқувчи бажарган ишни бошқаларга намуна қилиб кўр-

сатаётганида ҳам меъёрга амал қилмоғи лозим. Агар яхши ўқийдиган бола ҳадеб доскага чиқарилаверса, ёки ҳар сафар бир боланинг бажарган иши бошқаларга намуна сифатида кўрсатилаверса бу, ахлоқий жиҳатдан салбий оқибатларга олиб келади.

Ўқув ишининг шундай ўзига хос ахлоқий жиҳатлари борки, улар муаллим билан ўқувчи ўртасидаги муомалага бевосита ёки бавосита таъсир этади. Масалан, таълим жараёнида ишончининг ўз ўрни бор: **ўқувчи** муаллим бераётган билимларнинг тўғрилиги, **ҳаққонийлигига** ишонади, муаллим боланинг бу ишончига муносиб бўлиши керак. Ўқитувчи ҳам болалар унинг айтганларини ҳеч иккиланмай қабул қилаётганларига ишонади. Бу муомала одобининг умумий тамойилларидан биридир.

Республикамиз мактабларидаги таълим-тарбия жараёни ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзаро бир-бирларига ишончларига асосланмоғи зарур. Муаллим билан ўқувчининг муомала-муносабатлари ижодий характерга эга. Ишонч йўқ жойда ижодкорлик ҳам бўлмайди. Ишонч, ҳурмат, меҳрибонлик, хайрихоҳлик талабчанликни инкор этмайди, балки назарда тутади. Муаллимнинг қаттиққўллиги ва талабчанлиги болага ахлоқий таъсир ўтказишнинг зарур шартларидан биридир. Болада ҳаётий тажриба йўқлиги, иродавий сифатлар яхши шаклланмаганлиги туфайли ҳам муаллим унга нисбатан талабчан бўлмоғи даркор.

Ўқитувчи боланинг имкониятларини, қобилиятини ҳисобга олган тақдирдагина ундаги камчиликларни бартараф эта олади, унинг педагогик талабларини бола бажариши мумкин. Муаллимнинг талаблари боланинг имконият даражасидан паст бўлса, ундаги қобилиятларнинг ривожланишига тўсқинлик қилади; агар муаллимнинг талаблари боланинг қобилияти ва имкониятларидан ортиқ бўлса, болада ўз кучига ишонмаслик, ишдан ўзини четга олиш ҳис-туйғусини пайдо қилади. Муаллимнинг қаттиққўллиги ва талабчанлиги ахлоқий тарбиянинг бошқа воситалари билан бирга олиб борилиши керак.

Муаллим билан ўқувчи ўртасидаги муомалани тартибга солувчи талаблардан бири боланинг хулқини, муомаласини, бола бажарган ишни одилона, тўғри баҳолашдир. Боланинг хулқи, муомаласи кўпинча у қилган бирор иш билан тенглаштирилади. Лекин ҳатти-ҳаракат ахлоқий муомаланинг бир қисмидир, ҳолос.

14. Мактаб раҳбари ўқитувчилар билан муомаласида амал қиладиган ахлоқий нормалар, талабларни айниб беринг.

15. Мактаб раҳбарлари билан муомалада муаллим амал қилиши зарур бўлган одоб қондаларини айтинг.

ХОТИМА

Ўқитувчи, муаллим, домла, устоз, мураббий деган сўзларни халқимиз самимий ҳурмат, миннатдорчилик билан тилга олади. Бу, албатта, бежиз эмас. Зеро одам ақлини танигандан бошлаб катталардан, билимли, тажрибали кишилардан тарбия, таҳсил, одоб ўрганади, Инсон ёзувни ихтиро қилган қадим замонлардан бери муаллим ёш авлодга хат-савод, илм-ҳунар ўргатади.

Ҳаётга энди кириб келаётган, кун сайин бўй чўзиб, тўлишиб, балоғатга етиб, атрофдаги нарса ва ҳодисаларни, табиат ва жамият сирларини билиб олишга зўр иштиёқ билан интилаётган бола учун ўқитувчи «энг билимдон», «энг донишманд» киши, инсон камолатининг олий намунасидир. Ўқитувчи—авлодларни бир-бирига боғловчи «тилла ҳалқа», ўқитувчилик эса, боқий касбдир.

Ўқитувчи жамиятда жуда муҳим, масъулиятли иш бажаради. Муаллимнинг меҳнати шу билан қадрлики, у одамни, унинг маънавияти, дунёқараши, ахлоқий эътиқодини шакллантиради. Ўқитувчидан таълим олган бола ҳаётда ишчини ёки олимни, деҳқонни ёки муҳандисни, ёзувчини ёки давлат арбобини — ким бўлиб етишмасин, ўзининг севимли муаллимини, таълим олган мактабини миннатдорлик ҳислари билан эслаб юради.

Дарҳақиқат, ўқитувчи ахлоқ тарбиячиси. У, математика ёки жамиятшуносликдан, биология ёки тарихдан, физика ёки адабиётдан — ҳар бир фандан дарс бераётганда, синфдан-мактабдан ташқари, тарбиявий ишларда ўқувчиларга турмушда зарур бўладиган билимларни ўргатиш билангина kifояланмайди. У ёшлар онгига миллий ғурур, Ватанпарварлик, ниймон, эътиқод, ҳалоллик, меҳнатсеварлик, яхшилик қилиш, рост гапириш, меҳр-оқибат, савоб, увол, ҳалол билан ҳаромни фарқлаш каби умуминсоний ва миллий қадриятларни, одоб-ахлоқ қондаларини сингдиради; мустақил Ўзбекистонимизнинг буюк келажагини яратишга, Ватаним, халқим деб куйиб, ёниб яшайдиган кишилар бўлиб улғайишга даъват этади.

Педагоглик одобига доир билим, кўникма ва малакаларни; педагогик ахлоқнинг қонуниятлари ва тарихий илдиэларини; ўқитувчининг ахлоқий фазилатлари ва педагогик фаолиятнинг ахлоқий характериин; муомала одобининг ўзига хос хусусиятларини, тамойиллари, қоидалари, талаблари, мезонларини пухта эгаллаган ўқитувчигина Ўзбекистон Республикаси раҳбарияти таълим-тарбия соҳасида мактаблар, ўқув юртлари олдига қўяётган вазифаларни самарали бажара олади.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Тошкент, «Ўзбекистон», 1992.
2. Каримов И. А. Халқнинг оташқалб фарзанди. Тошкент, «Ўзбекистон», 1992.
3. Каримов И. А. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. Тошкент, «Ўзбекистон», 1992.
4. Каримов И. А. Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Тошкент, «Ўзбекистон», 1993.
5. Каримов И. А. Ҳалоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин. Тошкент, «Ўзбекистон», 1994.
6. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Тошкент, «Ўзбекистон», 1994.
7. Каримов И. А. Истиқлол ва маънавият. Тошкент, «Ўзбекистон», 1994.
8. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Олий Мажлисининг биринчи мажлисидаги маърузаси. «Халқ сўзи», 1995, 24 феврал.
9. Каримов И. А. Ватан—саждагоҳ каби муқаддасдир. Олий Мажлисининг иккинчи сессиясидаги нутқи. «Халқ сўзи», 1995, 6 май.
10. Каримов И. А. Юксак малакали мутахассислар—тараққиёт омили. Давлат ва жамият қурилиши академияси очилишида сўзлаган нутқи. «Халқ сўзи», 1995, 4 ноябр.
11. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Тошкент, «Ўзбекистон», 1992.
12. Ўзбекистон Республикасининг таълим тўғрисидаги қонуни. «Халқ таълими» журнали, № 10—12; 1—12-бетлар.
13. Абдулла Ориф. Муборак ҳаё йўлларида. Қарши: 1992.
14. Абу Али Ибн Сино. Тиб қонунлари Уч жыллик сайланма, 1993. Тошкент, Абдулла Қодирий номдаги халқ мероси нашриёти.
15. Абу Лайс ас Самарқандий. Бўстон ул орифин. Тошкент, «Чўлпон», 1992.

16. Абул Қосим Муҳаммад аз Замахшарий Нозик иборалар. Тошкент, «Камалак», 1992.
17. Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. Биринчи китоб. Тошкент. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1975, иккинчи китоб, 1976, учинчи китоб, 1977.
18. Абу Райҳон Беруний руҳият ва таълим-тарбия ҳақида. Тошкент. «Ўқитувчи», 1992.
19. Абу Наср Форобий. Ақл тўғрисида. Бахт-саодатга эришув. «Ўзбек педагогикаси антологияси». Тошкент, «Ўқитувчи», 1995.
20. Авестодан намуналар. «Ўзбек педагогикаси антологияси», Т., 1995.
21. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Тошкент. «Ўқитувчи», 1992.
22. Анвар Ҳожаҳмад. Ҳафизат қалғи. Тошкент, «Чўлпон», 1994.
23. Арастунинг Искандарга нисохати. «Ўзбек педагогикаси антологияси». Тошкент, «Ўқитувчи», 1995.
24. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Тошкент. Ғ. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.
25. Аҳмедов Бўрибой. Амир Темури. Тошкент, А. Қодирвий номидаги халқ мероси нашриёти, 1995.
26. Бурҳониддин Зарнуджий. Ўқувчига таълим йўлида қўлланма. «Ўзбек педагогикаси антологияси», Тошкент, «Ўқитувчи», 1995.
27. Ботир Норбоев. Истиқлол ва истеълол тарбияси. Т., «Ўқитувчи», 1996.
28. Имом Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис 1. Тошкент, «Қомуслар бош таҳририяти», 1991.
29. Ўлдошев И. Ҳасанов С. Авестода ахлоқий-таълимий қарашлар. Тошкент, «Ўқитувчи», 1992.
30. Кайковус. Қобуснома. Тошкент, «Мерос», 1992.
31. Квинтилиан Марк Фабий. О воспитании оратора. В кн. «Хрестоматия по истории зарубежной педагогики» под ред. А. И. Нискунова, Москва, «Просвещение», 1981.
32. Коменский Я. А. Буюк дидактика. Таржимон Малла Очилов. Тошкент, «Ўқитувчи», 1975.
33. Очилов М. Ўқитувчи одоби. Тошкент, «Ўзбекистон», 1995.
34. Писаренко В. П., Писаренко И. Я. Педагогическая этика. Минск. «Народная асвета», 1977.
35. Педагогика тарихидан хрестоматия. Тузувчи-муаллиф Ҳасанбоева О. Тошкент, «Ўқитувчи», 1993.

36. Сафо Очил. Мустақиллик маънавияти ва тарбия асослари, Тошкент, «Ўқитувчи», 1995.
37. Сафо Очил. Қалб гулшани. Тошкент, «Ўқитувчи», 1992.
38. Сафо Очил. Инсон зийнати одобдур. Тошкент, «Ўқитувчи», 1996.
39. Усмонов Раҳимжон. Саодатнома. Танланган асарлар. Тошкент, «Ўқитувчи», 1995.
40. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутарду билги. «Қадимий ҳикматлар» китобида, Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987, 89—413-бетлар.
41. Ўзбекистон Республикасида педагогик таълим концепцияси. Тошкент, Ўз ПФИГИ, 1995.
42. Урта Осиёда педагогик фикр тараққиётидан лавҳалар. Тузувчи-муҳаррирлар—Зуннунов А., Хайруллаев М., Хатамов Н., Шодиев Д. Тошкент, «Фан», 1996.
43. Қурбонов Т. Одобнома. Тошкент, «Ўқитувчи», 1991, 1995.
44. Қуръони Карим. Алоуддин Мансур таржимаси. Тошкент, «Ўқитувчи», 1992.
45. Ҳомидов Ҳамиджон. Қирқ беш аллома ҳикояти. Тошкент, «Фан», 1994.
46. Ҳошимов К. Ўзбек миллий таълим-тарбияси анъаналари тарихидан. «Ўзбек педагогикаси антологияси» китобида, Тошкент, «Ўқитувчи», 1995, 5—11-бетлар.
47. Хусанхўжаев И. Алишер Навоий таълим-тарбия тўғрисида. Тошкент, «Ўқитувчи», 1968.

МУНДАРИЖА

<i>Кириш</i>	3
ЎҚИТУВЧИ ОДОБИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ	5
ПЕДАГОГИК АХЛОҚНИНГ ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ	13
Касб ахлоқининг вужудга келиши	13
Ўзбек халқ педагогикаси—ўқитувчи одобининг бебаҳо манбаи	16
Зардуштийлик таълимотининг ахлоқий-педагогик ғоялари	18
Юнонистон ва Рим педагогларининг ўқитувчи одобига доир қарашлари	20
Ахлоқ ва илм ўрганиш одоби тўғрисида Ислам таълимоти	22
IX—XVI асрларда Марказий Осиёда тарбияшунослик ва ўқитувчи одоби ғоялари	26
XVI—XX аср педагогларининг ўқитувчи одоби ҳақидаги таълимотлари	33
✓ 1917—1991 йилларда ўқитувчилик касби ва ўқитувчи одоби муаммоси	35
ЎҚИТУВЧИНИНГ АХЛОҚИЙ ФАЗИЛАТЛАРИ	37
Яхшилик қилиш	38
Ўқитувчилик бурчи	40
Ўқитувчи масъулияти	43
Ўқитувчилик шаъни ва қадр-қиммати	44
Ўқитувчилик виждони	47
Талабчан ва адолатли бўлиш	49
Билимдонлик, ҳалоллик, ростгўйлик	53
✓ КАСБ ОДОБИНИНГ ТАРКИБИ	58
Ахлоқий билимлар	58
Ахлоқий ҳис-туйғулар	60
Ахлоқий эътиқод	63
ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТНИНГ АХЛОҚИЙ ЖИҲАТЛАРИ	67
Ахлоқий маърифатлилик	68
Ахлоқий тажриба	72
Ўз ўзини ахлоқий тарбиялаш	73
✓ ЎҚИТУВЧИНИНГ МУОМАЛА ОДОБИ	75
Ўқувчилар билан муомала одоби	97
Педагоглар жамоасида муомала одоби	107
Ота-оналар билан муомала одоби	109
Мактаб раҳбарининг ўқитувчилар билан муомала одоби	119
Хотима	129
АДАБИЕТЛАР	131

МАЛЛА ОЧИЛОВ, НИГОРА МАЛЛАЕВНА ОЧИЛОВА

ЎҚИТУВЧИ ОДОБИ

Тошкент «Ўқитувчи» 1997

Тахририят мудир *Сафо Очил*
Муҳаррир *Баҳром Рўзимуҳаммад*
Бадий муҳаррир *З. Абдурасулов*
Техник муҳаррир *Ш. Бобохонова*
Мусахҳиҳ *А. Иброҳимов*

ИБ 7052

Теришга берилди 28.03.97. Босишга рухсат этилди 12.05.97. Формати 84×108^{1/32}. Литсратурная гарнитураси. Кегли 10 шпониз. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 7,14. Шартли кр. отт. 7,35. Нашр л. 7,11. Тиражи 3000. Буюртма №56.

«Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Шартнома № 12-3-97.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг
Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент.
Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1 уй. 1997.

0—95

Очилов М., Очилова Н. М.
Ўқитувчи одоби.—Т.: Ўқитувчи, 1997.—136 б.

1. Автордош.

ББК 74.204